

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
КЫРГЫЗСКО-РОССИЙСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

ГУМАНИТАРНЫЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра кыргызского языка

Г. А. Василькова, А.Т. Исманкулова

КЫРГЫЗ ТИЛИ

(БАШТООЧУ ЖАНА УЛАНТУУЧУ ТОПТОР ҮЧҮН)

Бишкек 2014

УДК 811.512.154(075.8)

Василькова Г. А., Исманкулова А.Т.

Кыргыз тили (баштоочу жана улантуучу топтор үчүн). – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014 г. – 120 с.

Методическое пособие состоит из двух частей.

Первая часть предполагает обучение студентов первого и второго курса правильному произношению и чтению слов, словосочетаний, а также правильной постановке ударений в словах.

Лабораторные работы, включенные в I часть методички, дают возможность студентам освоить звуковые особенности некоторых гласных и согласных кыргызского языка путем фонетических упражнений.

Помимо фонетики, студентам, приступившим к изучению кыргызского языка, предоставляется возможность приобщиться к освоению материала по морфологии (имя существительное, имя прилагательное, глагол, числительное и др.).

В учебный материал включены тексты для самостоятельного чтения и перевода с целью наработки лексики для более глубокого освоения государственного языка КР.

Во второй части, также подготовлен материал по морфологии для аудитории титульной нации. Для данной категории студентов с целью углубленного изучения кыргызского предлагаются фразеологизмы, а также словарь: кыргызско-русский и русско-кыргызский. Лексика, формирующая словарь данной методички, направлена на работу с текстами по специальностям: международные отношения, мировая экономика, религиоведение, журналистика, а также может быть использована как справочное пособие для широкого круга читателей, желающих изучать государственный язык.

© КРСУ, 2014

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	8
----------------	---

І БӨЛҮК

ФОНЕТИКА КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА	10
Звуко-буквенное произношение и чтение согласных	
ң, к, г, ж, а также гласных ө, ү	12
Алфавит кыргызского языка	18
Закон сингармонизма	19
Послелогои (Таандык аффикстер)	19
Аффиксы притяжательности (Таандык мүчөлөр)	20
Зат атооч (Имя существительное)	21
Образование существительных множественного числа (көптүк сан):	22
Сан атооч (Имя числительное)	23
Этиштин чактары. (Времена глагола)	23
Сын атооч (Имя прилагательное)	25
Тексты для перевода с целью освоения лексики	26
Араб элчилери	26
Элчиликтин аныктамасы	27
Дипломат жөнүндө түшүнүк	28
Чыгыш элчилиги	29
Дипломат кесиби	30
Экономика деген эмне?	31
Эл аралык стандарттоо уюму	33
Тышкы иштер министрлиги	34
«Мамлекеттик башкаруу» программасы	35
Кыргыз Республикасындагы БУУнун волонтерлор программасы (ООН-БУУ)	37
Адептүүлүк	39
Өзгөн шаары	39
Суусамырда	40

Улак тартыш	41
Грек жаңгагы	41
Кыргыздар	42
Абу Али ибн Сина.....	43
Пушкин экзаменде	44
Алыкул Осмонов.....	45
Ысык-Көлдү сактай билели	46
Меймандостук.....	46
Барпы	47
Кыргыз улуттук филармониясы	48
Тириүүлүктүн тирилген күнү-Нооруз.....	49
Рождество майрамы	49
Белгилүү этнограф.....	50
Кызыктар дүйнөсүндө	51
Семёнов Тянь-Шанский	51
Эвклид.....	52
Ибн Сина.....	53
Орозо айт	54
Курманжан Датка	55
Курманжан Датканын генерал М. Скобелев менен болгон дипломатиялык мамилеси	56
Касым Тыныстанов	58

II БӨЛҮК

КЫРГЫЗ ТИЛДҮҮ СТУДЕНТТЕР ҮЧҮН ФОНЕТИКАЛЫК ЖАНА МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН КЫСКА ТАКТАЛЫП ЧЫККАН ЭРЕЖЕЛЕР	62
Лексикология	64
Фонетика.....	66
Орфография	74
Грамматика	75
Морфология	76
Сөз	76
Уңгу	76
Мүчө	76

Жөнөкөй сөздөр	76
Кош сөздөр	76
Маанилеш кош сөздөр	77
Карама-каршы маанидеги кош сөздөр	77
Кайталама кош сөздөр	77
Кошмок сөздөр	77
Сөз түркүмдөрү	78
Маани берүүчү сөздөр	78
Кызматчы сөздөр	79
Зат атооч	79
Энчилүү жана жалпы аттар	79
Энчилүү аттардын жазылышы	79
Зат атоочтун жекелик жана көптүк саны	80
Зат атоочтордун жакталышы	80
Зат атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы	81
Жөндөмөлөр жөнүндө түшүнүк	81
Сын атооч	82
Сапаттык жана катыштык сын атооч	82
Сын атоочтун даражалары	82
Салыштырма даража	82
Күчөтмө даража	83
Сын атоочтун жасалышы	83
Сын атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы	83
Сын атоочтун заттык мааниде колдонушу	83
Сан атооч	84
Сан атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү	84
Сан атоочтун маанисине карай бөлүнүшү	84
Эсептик сан атооч	84
Иреттик сан атооч	85
Чамалама сан атооч	85
Топ сан	85
Бөлчөк сан	86
Сан атоочтун жазуу эрежелери	86
Ат атооч	86
Ат атоочтордун бөлүнүшү	87
Жактама ат атооч	87

Шилтеме ат атооч.....	87
Сурама ат атооч.....	88
Тангыч ат атооч.....	88
Аныктама ат атооч.....	88
Белгисиз ат атооч.....	88
Ат атоочтордун жөндөлүшү.....	88
Шилтеме ат атоочтун жөндөлүшү.....	89
Сурама ат атоочтун жөндөлүшү.....	89
Тангыч ат атоочтун жөндөлүшү.....	90
Аныктама ат атоочтун жөндөлүшү.....	90
Белгисиз ат атоочтун жөндөлүшү.....	91
Этиш	91
Жөнөкөй жана татаал этиштер.....	91
Негизги жана көмөкчү этиштер.....	92
Тубаса жана туунду этиштер.....	92
Этиштин мамилелери жөнүндө түшүнүк.....	92
Негизги мамиле.....	93
Кош мамиле.....	93
Өздүк мамиле.....	93
Туюк мамиле.....	93
Аркылуу мамиле.....	93
Этиштин ыңгайлары	94
Этиштин чактары	95
Чакчылдар	97
Атоочтук	98
Атоочтуктардын заттык мааниде колдонулушу.....	98
Атоочтук түрмөк.....	98
Кыймыл атоочтор.....	98
Тактооч	99
Тактоочтун жасалышы.....	99
Табыш тууранды жана элестүү сөздөрдүн жазуу эрежелери	100
Сырдык сөздөр	101
Кызматчы сөздөр	101
Жандоочтор	101

Байламталар	102
Багындырма байламталар	102
Себеп байламталар	102
Шарттуу байламталар.....	103
Салыштырма байламталар	103
Багындырбас байламталар	103
Байланыштыргыч байламталар	103
Каршылагыч байламталар	103
Божомолдогуч байламталар	104
Жөнөкөй жана татаал байламталар.....	104
Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер	105
Кыргызско-русский словарь	108
Русско-кыргызский словарь	112
Библиографический список рекомендуемой литературы	119

ВВЕДЕНИЕ

Специфика изучения кыргызского языка

Историческое изучение любого языка и определение круга основных источников, необходимых для воссоздания развития и эволюции уровней данного языка, зависят в основном от понимания сущности языка и поставленных перед исследователем конкретных практических задач.

Язык не существует в некоей абстракции, а находит проявление в своеобразных четко установленных формах существования: литературной, народно-разговорной и диалектной. Помимо основных форм в разных языках и в разные исторические периоды могут быть их разновидности и варианты.

История литературного языка основывается на круге источников, связанных с функционированием разновидностей литературного языка, притом для письменной разновидности обязательно наличие письменных памятников. Немаловажным является и внешнелингвистический аспект проблемы, так как литературный язык выступает важным компонентом культуры народа. Здесь, прежде всего, имеется в виду вопрос базиса литературного языка - непрерывно связанного с диалектными особенностями любого языка.

Кыргызский язык относится в типологическом плане к агглютинативным языкам. Термин *агглютинация*, пришедший из латинского языка, означает «приклеивание». Из этого следует, что словообразование кыргызского языка происходит путем присоединения к основе слова различных словообразовательных аффиксов: аффиксы имени существительного множественного числа: алма+лар (-лер, -лор, -лөр), китеп+тер (-тар, -тор, -төр), кыз+дар (-дер, -дор, -дөр); аффиксы притяжательности: ата+м, ата+ң, ата+ңыз, ата+сы; окончания падежей: терезе+нин, көйнөк+түн, тоо+го, бала+нын, китеп+тен и др.

Современный кыргызский алфавит построен на основе русского алфавита, но имеет специфические особенности

присущие кыргызскому языку, включает в себя две гласные Ө, Ү и один согласный - заднеязычный Ң.

Согласные: К, Г, Ж (дж) имеют особенности в произношении у представителей, окончивших среднюю школу с русским языком обучения. В словах: кагаз, карга, звуки “к”, “г” произносятся твердо, а в словах: жан, жаңы, жылкы звук “ж” в потоке речи образует, так называемую, аффрикату т.е. слияние двух согласных “дж” (Джамиля, джан).

Звуки: Ф, В, Х, Ц, Щ, Ъ, Ь употребляются в словах заимствованных из русского языка: фабрика, лагерь, революция.

І БӨЛҮК

ФОНЕТИКА КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Фонетика (fone -) – это наука о звуковой системе языка. Она изучает образование звуков речи, их акустические и артикуляционные свойства, фонетические чередования и другие вопросы, относящиеся к звуковой стороне языка.

Классификация звуков

Работа органов речи, направленная на произношение звуков речи, называется *артикуляцией*. Классификация звуков любого языка исходит из следующих основных принципов:

- акустических - по высоте, силе и длительности;
- артикуляционных - по способу произношения;
- физиологических – по участию тех или иных органов речи.

Учитывая указанные признаки, все звуки кыргызского языка делятся на две большие группы:

- гласные (үндүүлөр);
- согласные (үнсүздөр).

Гласные звуки. В кыргызском литературном языке 14 гласных фонем, из которых 8 - краткие **а, е, ы, и, о, ө, у, ү**, 6 - парные долгие: **аа, ее, оо, уу, үү, ээ**:

В зависимости от долготы и краткости гласных слова меняют свое лексическое значение: жак (сторона) -жаак (щека) сат (глагол повелительной формы - продай) - саат (имя существительное- часы) эр жүрөк (имя прилагательное -храбрый) - ээр (имя существительное - седло).

Гласные звуки в кыргызском языке классифицируются по следующим признакам.

По месту образования звука: гласные переднего ряда или мягкие и гласные заднего ряда, так называемые твердые. К гласным переднего ряда относятся звуки: е (э), и, ө, ү. Мягкими их называют сообразно с их смягчающим воздействием на соседние согласные звуки: кел, эки, түлкү, инсан, өкмөт.

К гласным заднего ряда относятся звуки: а, ы, о, у, их называют твердыми, поскольку соприкасающиеся с ними согласные имеют твердое произношение: кат, кыз, кылым, кылыч, жаран, коом, улук.

Говоря о гласных заднего и переднего ряда, нельзя не вспомнить о нарушении закона сингармонизма в словах пришедших из арабского, турецкого и русского языков: мамлекет, мугалим, мектеп, калемсап, алиппе, трактористтер, коммунисттер, конфеттер и т.д. В настоящее время нарушение закона сингармонизма происходит и в исконно кыргызских словах в связи с слиянием двух основ: төр (почетное место для гостя), ага (синоним слова байке, ака, аба) - имя существительное + имя существительное = төрага (имя существительное с новым лексическим значением - спикер Жогорку Кеңеша).

По степени подъема языка: гласные делятся на две группы: широкие гласные или гласные нижнего подъема и верхнего подъема.

Между этими крайними градациями существуют промежуточные - гласные среднего подъема (полуширокие или полуузкие).

К широким гласным относятся звуки: А, Э(Е), О,Ө. Из них к наиболее широкому относится звук -А, тогда как Э(Е), О,Ө можно отнести к полушироким гласным. К узким гласным относятся звуки Ы, И, У, Ү.

Звук Ы является наименее узким, он может быть квалифицирован как полуузкий.

По степени участия губ гласные звуки делятся на губные и негубные.

К губным гласным относятся звуки: О, Ө,У, Ү. Негубные: А, Э(Е), Ы, И.

Таким образом, систему гласных в современном кыргызском языке можно представить в виде следующей таблицы:

По артикулирующему органу	негубные		губные	
	широкие	узкие	широкие	узкие
По степени подъема				
По месту образования				
Задний ряд (твердый)	а	ы	о	у
Передний ряд (мягкий)	е(э)	и	ө	ү

Закон сингармонизма, гармония гласных присуща кыргызскому языку в отличие от русского языка (о законе сингармонизма информация будет изложена ниже).

Звуко-буквенное произношение и чтение согласных ң, к, г, ж, а также гласных ө, ү

Лабораторная работа 1

1. Произношение и чтение гласного звука Е

Запомните чтение гласной Е после согласных: дептер, бермет, бер, китеп, бел, кел, мектеп.

Уккула, айткыла, кайталагыла.

Керек, келди, бер, тегирмен, чертет, кесме, аскер, береке, кереметтүү бермет, белек, мезгил, терек, кумшекер, аракет, кет, алиппе, терезе, кеме, бер, тепкич, албетте, китеп, мектеп, периште, кээде, тер, жер, желек, жел.

2. Запомните чтение гласной Э, которая в кыргызском языке стоит в начале слова, кроме исключений. Обратите внимание на произношение долгих гласных ЭЭ.

Уккула, кайталагыла, айткыла

Бээ, ээр, кечээ, жээ, эшик, эрке, эрте, эл, эт, эрмек, эсеп, эки, эркек, эркин, эне, эже, элдик, эр, эгин, эмгек.

3. Чтение гласного звука Ө

Запомните: для того, чтобы правильно произнести гласный Ө, следует произнести Э и, не меняя положения языка, выдвинуть губы слегка вперед.

Упражнение: Прослушайте и старайтесь правильно произнести за преподавателем, обратите внимание на произношение долгих гласных: ӨӨ

Сөөк, экөө, бирөө, төө, көк, көпөлөк, мөмө, көз, сөз, көр, көйнөк, өрдөк, чөп, өрөөн, төр, өлкө, көпүрө, өзүм, жөжө, сөздүк, өмүр, көмүр, өкмөт.

4. Произношение и чтение гласного звука Ү

Для того чтобы правильно произнести звук Ү, надо сначала произнести гласный Э, а затем, не меняя положения языка, выдвинуть губы вперед.

Упражнение

Уккула, кайталагыла.

Көгүчкөн, өсүмдүктөр, өрүк, түлкү, күлкү, күрүч, өрүлөт, күрөк, күчтүү, өгүз, түз, сүйлөм, өтүк, күз, түшүм, түн, күчүк, түз, бүркүт, күлүк, үмүт, үкү, үн.

Контрольные упражнения

Прочитайте слова, при необходимости повторяйте за преподавателем:

а) жекшемби, шекер, береке, мезгил, бермет, бет, боёк, кереметтүү, тепкич, китеп, кел, кеме, бер:

б) эр, элдик, эмгек, эрке, эрмек, эчки, эртең, эски, эне, эже, эл, эшик, элек;

в) кече, көк, сөздүк, көйнөк, экөө, сөз, төрт, төр, өрдөк, көл, чөп, бөлмө, көрдүм, көпүрө, өпкө, өт, бөбөк, сөөк;

г) түтүн, түз, өрүк, түш, түн, күн, күз, түшүм, бүтүн, үй, сүт, бүтү, күчүк, күч, үн, үмүт;

д) түшүм жыйналат; баатырлар согуштан келди; мен түш көрдүм; өрдөктөр сууда сүзүп жүрүшөт; күзүндө күн кыскарат; карга каркылдайт; азыр өрүк терезибиз; эчки короодо турат, уй сүт берет;

Макалдар

-Ырыс алды-ынтымак.

-Алтын отто билинет, адам эмгекте билинет.

-Катыны жоктун алтыны жок.

-Ачууну ачуу басат.

-Кыздын кырк чачы улуу.

-Алма сабагынан алыс түшпөйт.

-Адам болуу аста-аста,

Акмак болуу бир паста.

-Чакырылбаган конок, шыпырылбаган жерге отурат.

-Киндик кан тамган жердин топурагы алтын.

-Сабырдын түбү- сары алтын!

Обратите внимание на чтение звуков в словах (соблюдение правил орфоэпии).

Күч (гүч), күчүк (гүчүк), кедей (гедей), күнү-түнү (гүнү-түнү), көпөлөк (гөпөлөк), көк (гөк), кеч (геч), сабак (савак), балык, но - (балагы), мектеп, но - (мектеби), китеп, но - (гитеби), чабак (чавак), кабак, (кавак), убакыт (увакыт), аба (ава) и т.д..

Лабораторная работа 2

1. Чтение и произношение согласного К

Обратите внимание на произношение согласного К в различных вариантах:

а) в словах с гласными переднего ряда гласные(Э, И, Ө, Ү) согласный К произносится так же, как и в русском языке:

көлмө, кет, кел, түлкү, күмүш.

б) в словах с гласными заднего ряда: А, Ы, О, У согласный К произносится так, что задняя часть языка сближается с небом:

кара, кооз, кылым, коро, кагаз.

Упражнение

Прочитайте и старайтесь воспроизводить слова и звуки правильно:

класста, арык, кыска, байке, ага, кыштак, кашык, кыш, кат, бар, тамак, кир, кел, керемет, ак, көл, кол, көз, бак.

2. Чтение и произношение согласного Г

Обратите внимание на произношение согласного Г в следующих вариантах:

а) в сочетании с мягкими гласными (переднего ряда) произносится как в русском языке: киргиле, бергиле;

б) в сочетании с твердыми гласными (заднего ряда) Г произносится так, что задняя часть языка сближается с небом:

сызгыла, баргыла.

Упражнение

Прочитайте и правильно произнесите: жүк, тамга, кыргоол, тургула, жазгыла, тоголок, кыргыз, баргыла, бергиле, короого, калгыла, кулак, балдарга, бүгүн.

3. Чтение и произношение согласного Ж

В исконно кыргызских словах этот звук произносится твердо: журт, жаңы, жол, жок, жыл, но с гласными переднего ряда этот согласный произносится более мягко: жер, жет, желек, жүк.

Упражнение

Прослушайте и повторите за преподавателем:

жуун, жекшемби, жыйырма, жума, жүз, жайында, жалбырак, жапыз, жылуу, жай, жарым, жан, жүрөк, жаңы, жаз, жоон, жумуртка, жаман, жумуш, жаш, жыл.

4. Чтение и произношение согласного Ң

При произношении согласного Ң кончик языка опущен, а его задняя часть касается горла (заднеязычный).

Упражнение

Прослушайте и повторите за преподавателем:

чоң, атаң, сөзүң, терек, бересин, көңүл, сараң, жеңет, доңуз, тоңот, араң, жаңы, кеңеш, кең, эртең.

5. Чтение согласного Л

Обратите внимание на произношение согласного Л в следующих сочетаниях с гласными заднего ряда: жол, жамал (произносится твердо) и мягко с гласными заднего ряда: эл, кел, күмүш, бөлмө, бөл, мягкий знак в исконно кыргызских словах не пишется, но употребляется во заимствованных словах.

Упражнение

Прослушайте и повторите: бел, бөл, элик, улак, сүйлө, сулуу, билим, жол, толук, тилек, эл, кол, кел, болот.

Контрольные упражнения: уккула, айткыла, кайталагыла.

1. кол, кел, кандай, эски, кыдыр, кетти, кет, бакыт, кир, көр, бак, кагаз, сабак, окуу, мектепке, калгыла, кереметтүү, көмүр, көгүчкөн.

2. сүзмө, мөмө, түндүк, мага, сызгыч, балапаның, киргиз, бүгүн, тунук, акылдуу, назик, билим, шөкүлө, тунук.

3. жазында, жыйнак, жүк, жаз, жалбырак, жүн, жайлоо, жети, жетти, жумуш, жоогазын, жума, жүгөн, жыл, жүрөк.

4. эрте, кең, оңой, агаң, чоң, эсинде, кеңеш, жаңы, жеңиш.

5. эл, белек, былтыр, бөлмө, кыз, жел, кызыл, сулуу, жол, бала, бал, бил, улак, кел, элик, илбирс.

6. сүйлөмдү жазгыла; эшке чыккыла; ырды жаттагыла; эрежени кайталагыла; тапшырманы бүтүргүлө; класска киргиле.

7. Жамал келди; Энеси кетти; Бирге барасыңарбы? Ал кайда жөнөдү?; Ал эмне жазып жатат?; Ал кайда барганы жатат?

8. Жеңиш күнү; Ала-тоо аянты, Нооруз майрамы, Манастын күмбөзү.

Лабораторная работа 3

1. Правила аудирования.

Прочитайте предложения за преподавателем, обращая внимание на ударение, которое в кыргызском языке падает на последний слог.

Менин эжемдин аты Света. Анын кызыктуу китеби бар. Ал Кыргызстандын тарыхы менен алек болууда. Ал бир нече жолу чет өлкөгө барган.

Упражнение

Правильно поставьте ударения. Проверьте себя за преподавателем:

Биздин үй-бүлөдө төрт киши бар: атам, энем, карындашым жана мен. Атам ишканада кызмат кылат. Энем Улуттук илимдер академиясында иштейт.

Лабораторная работа 4

1. Прочтите вслух предложения. Соблюдайте ударения и интонацию.

Биз Кыргызстанда жашайбыз. Кыргызстан-тоолуу өлкө. Кыргызстандын борбор каласы-Бишкек шаары. Ысык-Көл-Кыргызстандын бермети. Кыргызстанда көп пайдалуу кендер бар.

2. Выполните следующие задания: обратите внимание на ударения в словах, на интонацию в предложениях, прочитайте весь текст проверяя себя за преподавателем.

Кыргызстандын борбору-Бишкек мурунку аталышы Фрунзе болгон. Биз Бишкек шаарында турабыз. Бишкек кооз, чоң шаар. Көчөлөрү кенен жана түз. Жыл сайын көп кабаттуу үйлөр салынат. Кыргызстанда ар кандай улуттардын өкүлдөрү жашайт. Шаарда биргелешкен ишканалар көп.

3. Расставьте ударения, прочтите слова соблюдая правила ударения кыргызского языка, проверяя себя за преподавателем:

Кыргыз элинин таланттуу акыны Алыкул Осмонов Чүй өрөөнүндө Каптал-Арык айылында туулган. Ал ата-энесинен эрте ажырап, жетим калган.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы 1935-жылы «Тандалган ырлар» деген ат менен чыгат. 1937-жылы «Жылдыздуу жаштык» жана «Чолпонстан» деген жыйнактары жарык көрөт. Акындын чыгармачылыгы ушундайча башталган. Акындын калеминен ондогон драмалык чыгармалар жаралган. А. Осмонов турмуш, өмүр, ден соолук, адамзат, сүйүү, жана жаштык темасындагы философиялык ырлардын чебер устаты болгон.

Акынды кыргыз элинин Пушкини деп коюшат.

Лабораторная работа 5

Тренировочные упражнения

1. Прочитайте вслух пословицы, соблюдая интонацию, ударения:

- Алтын отто билинет, адам эмгекте билинет (Макал).
- Абийириңди жашыңдан сакта. (Макал),
- Дени соонун, жаны соо. (Макал)
- Жердин кулагы жети кат. (Макал)

2. Прочитайте пословицы, самостоятельно расставьте ударения

- Балалуу үй- базар баласыз үй -мазар. (Макал)
- Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт. (Макал)
- Улук болсоң, кичик бол. (Макал)
- Жип кессең - узун кес, кеп салсаң - кыска сал. (Макал)

3. Прочитайте стихотворение, соблюдая интонацию, расставьте ударения.

Мекен-эне

Мекен десе энең түшөт эсиңе,
Энесинен жакын жокко балага.

Эне десе-Мекен түшөт эсиңе,

Мекен үчүн кимдер болбойт садага.(**А. Токомбаев**)

Алфавит кыргызского языка

Алфавит кыргызского языка построен на основе русского алфавита, с присоединением согласного Ң, а также гласных Ү, Ө. Следует обратить внимание на особенности в произношении согласного - Ж (данный звук в потоке речи образует, так называемую, аффрикату т.е. слияние двух согласных: ДЖ, например: Джамиля, джан и т. д.

Согласный: К при произношении, также, имеет свою специфику в словах: китеп, келет, күмүш произносится также как и в русском языке мягко, но в потоке речи в словах: кыргыз, кылым, курут, каалга произносится твёрдо и является заднеязычным.

Согласный: Г в потоке речи также имеет свою особенность в потоке речи очень схож с произносительными особенностями южно-русского говора (годынник, гора, грае и т. д.), так в кыргызских словах: балык, но балыгы; кулак, но кулагы; таким образом согласный - К ассимилируется в проточный – Г;

Ъ - знак по кыргызски - ажыратуу белгиси;

Ь - знак по кыргызски – ичкертүү белгиси;

Словообразование в кыргызском языке происходит путём присоединения к основе слова различных словообразовательных аффиксов.

1. Ата + м = указывает на аффикс притяжательности (таандык мүчөлөр);

2. Китеп + тен (ке), (тин) аффиксы падежных окончаний (жөндөмөнүн мүчөлөрү);

3. Мектеп + тер (тар, лар) множественное число имени существительного (зат атоочтун көптүк саны);

Долгие гласные: аа, оо, уу, өө, үү, пример: аалам–вселенная (имя существ), алам-возьму (глагол); эр жүрөк–храброе сердце, но ээр–седло, бор-мел, но боор- печень; сат-продай, но саат- часы ;отсюда следует, что произношение практически схожее, но на письме, равно как и в лексическом аспекте, можно видеть большую разницу.

Закон сингармонизма

Закон сингармонизма – гармония гласных в слове. Если в слове в первом слоге стоит гласный переднего ряда (мягкие), то до конца данного слова употребляются только гласные переднего ряда: **ө, ү, э, и:** көгүчкөн+гө, көлөкө+гө, күрүч+төн.

И напротив, если в слове в первом слоге употребляется в первом слоге гласный заднего ряда (твёрдый), то до конца слова употребляются гласные, только, заднего ряда: **а, ы, о, у:** кылым+дар+га, топурак+ты, козу+лар+га, булут+тар+дан.

Нарушение закона сингармонизма происходит во взаимствованных словах: мугалим, Мухитдин (имя)–арабизмы; инсан–турецкий.

Исконно кыргызское слово - төрага также претерпело нарушение закона сингармонизма в связи с тем, что произошло слияние двух основ: рассмотрим основу слова-төр, в переводе на русский язык означает - почётное место в помещении (когда приходите в гости к кыргызам они предлагают –“төргө өтүнүз”). Дело в том, что все народы прошли через родоплеменные отношения, а у кыргызов и до сегодняшнего дня эти узы достаточно крепки. В связи с этим старейшина управлявший своим родом, должен был восседать во главе стола (дасторхона) и, при необходимости, выносить вердикт поощрительного характера или же давать указания подвергнуть наказанию того или иного соплеменника, или же поощрить. Итак, мы выяснили, что слово «төр»-это почётное место, имя существительное, а слово «ага» имеет синонимы с диалектной окраской: ака, аба (ава), байке т.е обращение к старшему по возрасту мужчине. Иначе говоря, достаточно взрослый мужчина, занимающий определённый пост (должность) и в связи с этим имеющий возможность высказывать свое мнение, вносить поправки по тому или иному вопросу, а также выносить тот или иной вердикт, что позволяет нам оценить по ёмкости значимость слова: «төрага» - спикер.

Послелогои (Таандык аффикстер)

Менен (с), досум менен;

Кийин (после чего либо), не путать с глаголом повелительной формы–одевайся, так как написание и произношение абсо-

лютно идентичные) – саат алтыдан кийин, сабактан кийин, Андрейден кийин;

Чейин (до) – саат үчкө чейин, Манас көчөсүнө чейин, Алматыга чейин;

Болуп (будучи) определяет род занятий – мугалим (окутуучу) болуп иштейт; доктур болуп; эсептөөчү болуп; жетекчи болуп.

Үчүн (для кого-то, чего-то) – Сен үчүн бардым. Билим алганы үчүн келдим. Иштегени үчүн кетти.

Аффиксы притяжательности (Таандык мүчөлөр)

1 лицо. Показателем первого лица после гласной основы является аффикс–М;

Ата+м, эне+м;

После согласной основы: ЫМ, ИМ, УМ, ҮМ;

Кол+ум, китеп(б) + им (китебим), асман+ым, үмүт+үм;

2 лицо. Показателем 2-го лица, после гласной основы является заднеязычный - Н;

Ата+ң, эне + ң;

После согласной основы : ЫҢ, ИҢ, УҢ, ҮҢ;

Көз караш + ың (собственное мнение на какую то проблему, взгляд), кол+уң, мамлекет+ иң;

Вежливая форма (Сылык формасы)

Ата + ңыз (ңыз, нуз, нүз) – после гласной основы

Китеп (б) –иңиз, (уңуз, үнүз, ыңыз) – после согласной основы;

3 лицо. Показателем 3-го лица после гласной основы являются аффиксы: -сы, -си, -су, -сү;

ата + сы (-си, -су, -сү)

Китеп (б) + и, асман+ы, кол+у (-ы,-у,-ү) – после согласной основы.

Следует запомнить, что в одном слове позволительно употребление следующих звуков (букв):

И, Е; - китеп, келин;

Ы, У, А; - кулактандыруу, кымбат;

Ү,Ө; - көпүрө, көгүчкөн;

А, О, У; - коркунчак, куурчак,

Зат атооч (Имя существительное)

Ким? Кимдер? Эмне?, Эмнелер?

Вопрос «ким?» задаётся только по отношению к человеку, «эмне?» к одушевлённым и неодушевлённым предметам.

Атооч жөндөмө	ким? эмне?
Илик жөндөмө	кимдин? эмненин?
Барыш жөндөмө	кимге? эмнеге?
Табыш жөндөмө	кимди? эмнени?
Жатыш жөндөмө	кимде? эмнеде? кайда?
Чыгыш жөндөмө	кимден? эмнеден? кайдан?

Илик жөндөмө: кимдин? эмненин?

Конечный звук основы	а, ы	э (е), и	о, у	ө, ү
Гласный	нын	нин	нун	нүн
Звонкий согласный.	дын	дин	дун	дүн
Глухой согласный	тын	тин	тун	түн

бала+нын, үй+дүн

Барыш жөндөмө: кимге? эмнеге? кайда?

Конечный звонкий согласный	а, ы, у	э (е), и	о	ө, ү
Звонк. согласный + гласный	га	ге	го	гө
Глухой согл.	ка	ке	ко	кө

көл+гө, китеп + ке

Табыш жөндөмө: кимди? эмнени?

Конечный звонкий согл.	а, ы	э(е),и	О, у	ө,ү
гласный	ны	ни	ну	нү
Звоонк. Согл.	ды	ди	ду	дү
Глух. Согл.	ты	ти	ту	тү

китеп+ти, кол+ду, тоо+ну;

Жатыш жөндөмө: кимде? эмнеде? кайда?

Конечн. звонк. основы	а, ы	Э (е),и	о	ө, ү
Звонк. согл. + гласный	да	де	до	дө
Глухой согласн.	та	те	то	тө

эл+де, токой+до, көпүрө+дө

Чыгыш жөндөмө: кимден? эмнеден? кайдан?

Конечн. звонк. основы	а, ы, у	э,(е), и	о	ө, ү
Звонк. согл. + гласный	дан	ден	дон	дөн
Глухой согласн.	тан	тен	тон	төн

эл+ден, бал+дан, көпүрө+дөн

Но имеется одна особенность, существительные при притяжательной форме изменяются несколько иначе:

А. ж. ким?	атам
И.ж. кимдин?	атамдын
Б. ж. кимге?	атама
Т ж. кимди?	атамды.
Ж.ж. кимде?	атамда.
Ч. ж. кимден?	атамдан

Образование существительных множественного числа (көптүк сан):

-когда основа слова заканчивается на гласный, на – Р, а также на -Й

-лар, лер, лор лөр

-алма + лар;

-кездеме + лер

-т+лор;

-тумар + лар;

-үй + лөр

-сай + лар

-кулпу + лар

-когда основа заканчивается на звонкий согласный:

- дар, дер , дор , дөр;
көз + дөр, мугалим + дер; кылым + дар
-когда основа заканчивается на глухой согласный, употребляются следующие аффиксы: тар, тер, тор, төр;
китеп + тер, канат+тар, учак + тар;

Сан атооч (Числительное)

Канча? Канчанчы?

25, 8 – жыйырма беш бүтүн ондон сегиз.

198, 78 – бир жүз токсон сегиз бүтүн жүздөн жетимиш сегиз

Вопросы: - Ал канча шашта?

-Ал сексен жашта.

-Ал алтымыш жаштабы?

- Жок, ал элүү беш жашта.

-Экинчи, биринчи, үчүнчү;

Ат атооч (местоимение)

ким?; кимдер?

Спрягается по лицам:

1 ж. мен - менин (колум)

2 ж. сен – сенин (колуң)

2 ж. вежливая форма: сиз – сиздин (колуңуз)

3ж. ал – анын (колу)

Местоимения согласуются с аффиксами притяжательности.

Этиштин чактары (Времена глагола)

I. Келер чак. (Будущее время глагола).

Отвечает на вопросы: эмне кылат? эмне кылышат?

К основе глагола повелительной формы присоединяются аффиксы согласующиеся с 1, 2, 3 лицом.

1л. (ж) жаз+ а + мын (-мин, -мун, -мүн);

2л. (ж) жаз+а+ сың (-сиң, -суң, -сүң);

Сылык формасы жаз+а+ сыз (-сиз, -суз, -сүз)

3л. (ж) жаз +а +т; кел+е+т, иште+й+т;

Следует обратить внимание на то, что между основой глагола и личным окончанием присоединяются соединительные гласные (интерфикс):

1. Когда глагол оканчивается на гласный, к корневой основе повелительной формы, присоединяется – Й краткий:

Иште + й + мин (-сиң, - сиз –т);

2. Когда заканчивается на согласный, к корневой основе повелительной формы, присоединяются следующие гласные: а, е, о, ө; көр+ө+мүн; ук(г) + а + мын;

II. Өткөн чак. (Прошедшее время глагола)

Отвечает на вопросы: эмне кылды? эмне кылышты?

Образуется путём присоединения к основе глагола повелительной формы следующих личных окончаний:

1л.-дым, -дим, -дум, -дүм; (по глухости- тым, -ти, -тум, -түм)

2л.-дың, диң,- дуң- дүң; тың, тиң, туң, түң;

Сылык формасы: -дыңыз, -диңиз, -дунуз, - дүңүз; тыңыз, тиңиз, туңуз, түңүз;

3л.- ды, -ди,-ду, -дү; -ты, -ти,-ту, -тү;

Ук+тум, жаз+дым, көрдүм; а также при помощи - ган, ген, гон, гөн – согласуясь с личными окончаниями: жаз + ган+ мын; жаз+ган + сың; жаз +ган + сыз;

III. Учур чак (Настоящее время)

Отвечает на вопросы: эмне кылып жатат? эмне кылып жатышат?

Учур чак – образуется от двух глагольных основ, один из которых основной, а второй вспомогательный (жат, тур). Вспомогательный глагол примыкая к основному глаголу теряет свою основную лексическую нагрузку и служит лишь показателем настоящего времени.

-В случае когда глагол оканчивается на гласный присоединяется интерфикс – П;

Оку+п жатамын, ойно+п отурат, жээ+п жатат;

- а так же присоединяются следующие аффиксы, когда основа глагола оканчивается на согласный:- ып,- ип,-уп,-үп;

Мен реферат жаз + ып жатам; Тарыхый тасманы көр+ үп отурам; Гитарада ойно + п жатам; Үйдүн короосунда балам ойно + п жатат.

Учур чак образуется ещё при помощи следующих аффиксов: -ууда, -үүдө;

Мисалы: Н. А. Назарбаев Кыргызстанга иш сапарга келүүдө;

Сын атооч (Имя прилагательное)

Отвечает на вопросы: кандай? кайсы? (какой? какие?)

1. Цвет: кызыл (көйнөк)
2. Размер: чоң үй, бийик терек,
3. Качественную характеристику человека: жакшы, начар, зыкым; айкөл – великодушный, жоомарт – щедрый;
4. Отношение ко времени года: жайкы, кышкы, жазгы (күн, түн).

Салыштырма даража (Сравнительная степень)

-Когда основа заканчивается на гласный присоединяются следующие аффиксы: **-раак, -рээк, -роок, рөөк;**

Күчтү + рөөк, кызыктуу + раак, сулуу + раак, акылдуу + раак;

- когда основа заканчивается на согласный: -ураак, -үрөөк, -ыраак, -ирээк;

Чоң + ураак, бышык (г) + ыраак (бышыгыраак), жапыз + ыраак;

Күчөтмө даража (Превосходная степень)

Образуется при помощи следующих служебных слов:

эң, өтө, абдан;

- Эң кызыктуу китеп.

- Абдан даамдуу тамак.

- Өтө маанилүү иш.

- согласный –П- образует превосходную степень следующим образом:

- кызыл – кыпкызыл

- сары – сапсары

- но исключением является белый цвет :

- ак – аппак;

ТЕКСТЫ ДЛЯ ПЕРЕВОДА С ЦЕЛЬЮ ОСВОЕНИЯ ЛЕКСИКИ

Араб элчилери

Араб элчилери мыкты полемисттер жана чечендер, муну сүйлөшүүлөрдө жана конференцияларда эске алуу керек. Мисалы Сириянын элчиси ар бир суроо боюнча кызыктуу жана пайдалуу лекция окуй алчу. Ливандын элчиси да эң кыйын суроолорго ишенимдүү жооп берип, ошондой эле жогорку билимдүү болгон. Мен мурда 70 - жылдардагы Сауд Аравиясынын БУУдагы өкүлү Баруди жөнүндө эскерем. Эгер, жаңылышпсам, ал БУУда 10 жылдан ашуун эмгектенген. Ал сүйлөгөндө Ассамблея залы элге толуп калчу. Ал бир гана чечендиги менен эмес, фактыларды так билүүсү жана амалкөйлүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турар эле. Анын кептери эч качан зериктирчү эмес. Кээ бирөөлөрү анын сөздөрү менен суктанышса, башкалары андан коркуп турушчу, бирок эч ким кайдыгер калчу эмес. Билген элчилер жаңы элчилерге: «Баруди менен жалгыз калбагыла, ал силер айткандарды (же туура эмес түшүнүп калса) өзүнүн пайдасына колдонот, ошондо силер кутула албайсыңар» - деп эскертишер эле.

Араб элчилери байланыш түзүүнү жакшы билишет, ошондой эле меймандостугу менен белгилүү. Лондондо Марокко жана Ливан элчиликтери өзүнүн меймандостугу менен бир чети актер да болуп кетишет. Алар жооп бергиси келбегенде, жылмайып, бул суроону билбегендигин айтып, убакытты өткөрүшөт же жалпы, кадимки эле фразаларды айтып кутулушат. Араб өлкөлөрүнүн элчилери көбүнчө инструкцияларды так аткарышат. Эгер инструкциясы жок болсо, алар суроону талкуулоого катышпаганга аракет жасашат. Мисалга, мен өзүмдүн Сауд Аравиясынын элчиси менен болгон тажрыйбамды айта алам. Биз айына бир – эки жолу анын же башка элчилердин резиденциясында бетме – бет жолугушуп турчубуз. Мен жолугушуунун катышуучуларын көбөйтүүгө аракет кылсам, ал дайыма каршы болчу, себеби бул инструкцияда айтылган эмес.

<p>Сөздүк: байланыш түзүү – установить контакты өзгөчө – особенность элчилик – посольство тажрыйба – опыт өкүл – өкүл котормочу – переводчик ишти жеңилдетүү – облегчить работу чечен – оратор меймандостук–гостеприимство сууроого талкулоо жүргүзүү–об- суждение вопроса</p>	<p>Суруолор: 1. Араб элчилери кайсы са- паттары менен белгилүү? 2. Араб элчилери жооп билбе- се, эмне кылышат? 3. Сириянын элчиси ар бир сууроо боюнча эмне окучу?</p>
--	---

Элчиликтин аныктамасы

Адабиятта чоң талаш – тартышты туудурган суруолордун бири – элчилик деген эмне? Элчи жана элчилик деген сөздөр көпчүлүк учурда таптакыр башка түшүнүктөр үчүн колдонулат. Сөздүктөрдөн баштасак. В. Дальдын сөздүгүндө: “Элчилик мамлекет башчыларынын жана мамлекеттердин өз ара эки тараптан болгон карым – катнашы жөнүндөгү илим», - деп түшүндүрүлөт. Ал эми Эл аралык соода элчиликке киреби? Себеби бул дагы өз ара эки тараптын катышы эмеспи? Бул илимдин түшүнүгүн, мазмунун мамлекетте ким аныктайт? «Элчи» деген түшүнүк Дальдын оюу боюнча элчилик бөлүмдүн кызматкери дегенди түшүндүрөт. Элчиликтин административдик кызматкерлери кайсы бөлүм боюнча кызмат кылышат? Алар – элчилерби? «Элчилик» деген сөз анын сөздүгүндө «чын дилден эмес» деген түшүнүккө барабар катары теңделет, ал эми элчи болсо, сезимтал, сырдуу, сезгич, шыктуу адам катары мүнөздөлөт.

С. И. Ожегов өзүнүн сөздүгүндө мындай деп жазат: “Элчилик–бул өкмөттүн мамлекеттер арасындагы сырткы Эл аралык саясатын ишке ашыруудагы ишмердүүлүгү жана кыйыр маанисинде – аракеттериндеги айлакерлиги жана ийкемдүүлүгү”. «Элчилик» деген сөз кээде тышкы саясат деген сөз менен сино-

ним катары колдонулат. Бул сөздү эч кандай талдоосуз эле пайдаланып жатышат жана ошондуктан чыныгы элчилик менен эч кандай жакындыгы жок, кээде карама – каршы түшүнүктөгү ар түрдүү мүнөздө колдонулуп жатат” – деп бир элчи жалпысынан туура эскертүү айткан.

<p>Сөздүк: колдонулат – употребляется өкмөт – правительство тышкы – внешний пайдаланылат – пользуется өз ара – взаимно эскертүү – замечание карама–каршы– противоречие чыныгы - подлинный</p>	<p>Суроолор: 1. Дальдын ою боюнча “элчилик” деген эмнени түшүндүрөт? 2. Ожегов элчиликке кандай түшүндүрмө берген? 3. «Элчиликке» кайсы сөз синоним катары колдонулат?</p>
--	--

Дипломат жөнүндө түшүнүк

Дипломат (фр. Diplomate)–Бир мамлекеттин башка мамлекеттер менен тышкы катнаштарын ишке ашыруучу кызматкер. Дипломат өзүнө жүктөлгөн мамлекеттик кызматты дипломаттык өкүл катары чет өлкөлөрдө же өз өлкөсүндө тышкы иштер министрствосунун жетекчилиги менен ишке ашырат. Ар бир дипломатка дипломатиялык ранг үнөмдөлөт. Дипломатиялык ранг – дипломатиялык кызматкерлерге бериле турган бөтөнчө наам. Дипломатиялык ранг берүү системасы жана тартиби ар бир мамлекеттин мыйзамы менен жөнгө салынат. Мындай дипломатиялык рангга элчи, посланник, советник, биринчи секретарь, атташе ж.б. кирет.

Дипломатиялык корпус – бир мамлекеттеги дипломатиялык өкүлдүктүн персоналынын мүчөлөрүнүн тобу. Тар мааниде алганда дипломатиялык корпус – чет мамлекеттердин өкүлдөрү, элчилердин башчылары жайгашкан жер. Кеңири мааниде – өкүлдөр турган мамлекет тарабынан берилген дипломатиялык карточкалары бар бардык кызматкелер. Дипломатиялык корпуска классы боюнча жогору турган, ошол мамлекетте биринчи болуп өкүлдүк кызмат өтөп жаткан адам жетекчилик кылат. Дипломатиялык

корпус саясий бирикме же уюм эмес. Ал салтанаттуу каадаларды гана орундатат. Мисалы, уюшкан түрдө куттуктоо, ыраазылык билдирүү, көңүл айтуу ж. б.

Сөздүк: элчи - посол кызматкер – служащий мамлекет – государство, страна куттуктоо – поздравление наам – звание	Суроолор: 1. Дипломат бул ким? 2. Кандай дипломатиялык рангдарды билесин? 3. Дипломатиялык корпус жөнүндө айтып бер?
---	--

Чыгыш элчилиги

Биз универсалдуу элчилик жөнүндө кеп кылып жатабыз, бирок, негизинен ар бир өлкөнүн элчилиги жалпы элчиликтен айырмаланып турат. «Чыгыш элчилиги» деген түшүнүк бар. Мындан: «Эгерде чыгыш элчилиги бар болсо, анын жалпысынан эмне айырмасы бар?» - деген суроо келип чыгууда. Чыгыш мамлекеттеринин элчилиги, албетте, өзүнүн курамы жана өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Чыгыш мамлекеттеринин элчилиги өзгөчө бир учурларга туш болуп, изоляция (Кытай, Япония) же империялык мамлекеттерден көз карандуулук шарттарында (Индия, жана башка Азия, Африка мамлекеттери, ошондой эле Кытай) калыптанган.

Алардын алдында эки маселе турган: империялык мамлекеттерден толук көз карандысыздыкка жетүү жана иш жүргүзүүгө туура келген батыш элчилигине кошулуу. Чыгыш элчилери аларды коркутууга жана иштерине кийлигишүүгө аргасыз эле. Себеби, алар батыш элчилигинин эки жүздүүлүгүн, калпын жана Макиавеллинин закондорун колдонуусун көргөн жана ушундай мамилесин алардын «ишенимдүү элчилиги» деп коюу туура эмес болчу. Тескерисинче, алар тез аранын ичинде окшош ыкмага өтүп, калпка «чыгыш элчилиги» куулук менен жооп берген. Куулук жогорку деңгээлге жеткен же болбосо үйүр карышкырга каршы чыккандай болгон (Кытай политици айтып кеткен), антпесе, андан башка курал жок эле.

Чыгышта куулук акылдуулуктун синоними деп эсептелген. Россияда: «Куулук менен күчтү жеңүү» - деген макал бар эле. Бул

макал чыгыш элчилигине жана соода мамилесине дал ошондой маани берет. «Чыгыш элчилигине» мындай жол айыпталган эмес, себеби алардын башкы максаты батыштын куулугун жеңүү болчу.

Бизге белгилүү чыгышты жакшы билген Т. В. Чичерин (анын учурунда Совет Россиясы, Турция, Афганистан, Иран менен дос мамиле түзгөн) биздин элчилерибизден батыш саясаты дүйнөсүнө түз карама – каршылыкты жана чыгыш мамлекеттери менен достукту, алардын ички ишине кийлигишпөөнү талап кылган. Ошону менен ал, элчилерге жазган катында: «Сак болгула, алардын мактанганына, коркутуусуна, сөздөрүнө ишенбегиле!» - деп эскерткен.

<p>Сөздүк: чыгыш Элчилиги – Дипломатия Востока изоляция шарттарында – в условиях изоляции империялык мамлекеттерден көз карандуулук шарттарында – в условиях зависимости от империалистических государств эки маселе турган – стояла двойкая задача толук көз карандысыздыкка жетүү – добиться полной независимости «Куулук менен күчтү жеңүү» - «Хитростью силу победят»</p>	<p>Суроолор: 1. Чыгыш мамлекеттеринин элчилигинин кандай өзгөчөлүктөрү бар? 2. «Чыгыш элчилигинин» максаты кандай эле? 3. Алар кандай амалдарды колдонушкан?</p>
--	--

Дипломат кесиби

Дипломатия – бул мамлекеттик тышкы саясат жүргүзүү жолдорунун бири, мамлекеттердин өз-ара карым-катнаш мамиле түзүүдө колдонулат.

Дипломат кесиби биринчи мамлекеттер пайда болгондо эле жаралган. Мамлекеттүүлүк алгач жаралганда, ыйгарым укук-

туу элчилер биринчи дипломат болушкан. Элчилер эл аралык мамилелерди өнүктүрүүдө чоң роль ойношкон. Алар сооданы өнүктүрүшкөн, тынчтык-согуш маселелерин чечишкен.

Азыркы учурда дипломаттар дүйнө жүзүндө абдан чоң жана маанилүү роль ойношот. Дипломаттар дайыма саясаттын алдынкы катарында жүрүшөт.

Азыркы ааламдашуу учурунда дипломаттардын ролун ашыкча баалаш кыйын. Дүйнөдөгү тынчтык маселесине алардын кошкон салымы өтө зор. Дипломаттар канчалык ийкемдүү, канчалык акылман, өз ара сүйлөшө билишсе, ошончолук эл аралык мамилелер туруктуу болуп, болгон көйгөлөр чечилип келет. Дипломатиялык чеберчилиги дүйнө жүзүндөгү тынчтыкты бекемдеп, улуттар арасындагы достукту чындап, дүйнөдөгү стабилдүүлүккө чоң жана негизги салым кошот.

<p>Сөздүк: тышкы саясат–внешняя политика карым-катнаш– взаимоотношения мамлекеттүүлүк–государственность ыйгарым укуктуу–уполномоченный элчилер – посланник ашыкча баалаш – переоценить ийкемдүү – гибкий эл аралык – международный бекемдеп – укрепляя негизги – основной салым кошот – вносит вклад</p>	<p>Суроолор: 1. Биринчи дипломаттар качан пайда болгон жана кантип аталган? 2. Заманбап учурунда дипломаттар ролун түшүндүрүп бергиле? 3. Дипломатиялык искусство-сун кандай түшүнөсүздөр?</p>
--	--

Экономика деген эмне?

Экономика деген эмне? Кыргыз эли азыркы учурда өзүнүн экономикасынын эң татаал учурун башынан өткөрүп жаткан кези. Экономикабыздын мындай абалы көп кырдаалдар менен

мүнөздөлөт. Алардын негизгиси биздин коомдук системабыздын жаңырышында турат. Буга чейин биз социалисттик коомдук системаны курганыбыз. Узак убакыт бою социализм менен империализм ортосунда саясий жана чарбалык күрөш болуп келди. Азыркы мезгилде бул эки системанын өнүгүшү өз ара кошула турган сызыкча деп айланып, «бир мүнөздүү дүйнөгө» багыт алды. Бул сызыкча «конвергенттүү» сызыкча деп аталып, аны негиздеген теориялык божомол чындыкка чыкты.

Демек, биз азыр куруп жаткан коомдук жаңы системаны «конвергенттүү коом» деп атасак туура болор эле. Себеби бул система социализмдин да, империализмдин да чарба жүргүзүүдөгү жакшы жактарын камтып, бүткүл дүйнөдөгү элдик көз карашын бир багыттагы коомдук системага бурду. Ушундай учурда, «экономика дегенибиз эмне?» - деген суроого туура жооп табышыбыз биздин жаңы коомдук түзүлүшүбүздүн натыйжалуу курулушуна чоң көмөк болмокчу деп ойлойбуз!

Анда экономика деген эмне?

Экономика – чектелгендик жана тандап алуу жөнүндөгү илим.

Чектелгендик. Адам эмнени кааласа, ошунун баарына эле ээ боло бербестигин жакшы түшүнөбүз. Муну биз дүкөнгө кирген сайын учуратабыз. Каалаган 20 же 30 буюмун ичинен бирөөнү же экөөнү гана тандай алабыз.

Адамдардын керектөөсү чексиз, аларды канааттандырууга керек болгон ресурстар чектелүү. Башкача айтканда, ар бир коом бир эле проблема менен алек болушат – бул чектелген мүмкүнчүлүк проблемасы.

Тандап алуу проблемасы жана альтернативалуу нарк. Сиз компьютериңизге түстүү принтер алууга акча топтоону чечтиңиз дейли. Акча чогулуп бүткөнчө, сиз видео сюжет тартууга кызыгып калдыңыз жана бир видеокамера алууга каршы эмессиз.

Сиз же принтер, же видеокамера гана ала аласыз. Бирок экөөнү тең эмес. Ошентип, сиз тандоо алдында турасыз. Экономисттер мындай абалды альтернативалуу нарк аркылуу чечишет.

Альтернативалуу нарк – бере турган буюмга башка бир буюм аркылуу өлчөнө турган баа. Ошентип, бул мисалда принтер үчүн альтернативалуу нарк видеокамеранын баасына

барабар. Ишкер адамдар да тандоо проблемасына жана альтернативалуу наркка туш келишет. Айрым граждандар жана ишканалар сыяктуу, өкмөт да наркты эске алууга мажбур болот. Мисалы, согуш күчүнө болгон заказдарды кыскартуу менен өкмөт жолго кеткен каражаттарын көбөйүшүнө тандоо жүргүзөт. Жолдору кеңейтүүгө альтернативалуу нарк кубаттуу согуш күчү болот. Ошентип, экономика: четкелгендик жана тандап алуу жөнүндөгү илим. Чектелбелген керектөөбүз толук канааттандырылбагандан кийин, ар бир адам, фирма же мамлекет өз керектөөлөрүн тандоо жүргүзүүгө мажбур болушат. Мында алар аз каражат чыгымдап, көбүрөк натыйжага жетүү үчүн үнүмдөөгө аракет кылышат. Буларды эске алуу менен биз экономиканы – керектөөлөрдү канаттандыруу үчүн чектелген ресурстардын шартындагы адамдын тандап алуусун талдаган коомдук илим деп аныктоого болот.

Тандоо зарылчыгы биздин киреше жана кредит алуу мүмкүнчүлүгүбүз менен аныкталат.

<p>Сөздүк: зарылчылык – необходимость мүмкүнчүлүгүбүз – возможность коомдук жаңы системасы – обновлённая система общества туура жооп – правильный ответ бүткүл дүйнөдөгү – во всем мире көз карашы – взгляд, мнение</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Экономика деген түшүнүктү далилдеп бериңиз. 2. КРда экономика абалы кандай?</p>
--	---

Эл аралык стандарттоо уюму

Эл аралык стандарттоо уюму – эл аралык стандарттарды иштеп чыгууну жана стандарттоо жагындагы кызматташтыкты иш жүзүнө ашыруучу эл аралык уюм, ал өкмөттүк укукка ээ эмес. Уюм 25 өлкөнүн өкүлдөрүнүн 1946-жылы Лондондо болгон кеңешмесинде уюштурулган. Уюм эл аралык товар алмашууну

жеңилдетүү максатында, ошондой эле интеллектуалдуу, илимий – техника жана экономикалык иштер жагында өз ара жардамдашууну жана кызматташтыкты дүйнөлүк масштабда өркүндөтүүгө жардам берет. Жогорку органы – 3 жылда бир өткөрүлүүчү Генералдык Ассамблея. Генералдык Ассамблеянын аралыгындагы иштерге 3 жылга шайланган, составы 14 мүчөдөн турган Совет жетекчилик кылат. Уюмдун президентин үч жылдык мөөнөткө Генералдык Ассамблея шайлайт, ишин Борбордук секретариат алып барат, аны Генералдык Катчысы жетектейт. Азыр уюмдун 150 дөн ашык техникалык Комитети бар. Уюмдун стандарттоо боюнча тематикасы илимдин жана техниканын бардык жагын камтыйт.

<p>Сөздүк: эл аралык – международный жүзүнө ашыруучу – претворять в жизнь өкмөттүк укук – государственное право кызматташуу – сотрудничество жетектейт – руководит камтыйт – обеспечивает дүйнөлүк – мировой</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Эл аралык стандарттоо дегенди кандай түшүнөсүздөр? 2. Бул уюм канчанчы жылы уюштурулган? 3. Канчанчы жылы жана кайсы шаарында пайда болгон?</p>
--	--

Тышкы иштер министрлиги

Кыргыз Республикасынын ТИМи тышкы саясатты ишке ашыруу боюнча башкы мамлекеттик орган болуп эсептелет. Жогорку квалификациялуу дипломатиялык кадрларды даярдоо үчүн Кыргыз Республикасынын ТИМинин Дипломатиялык академиясы түзүлгөн. 1992 – жылдан тартып Кыргыз Республикасынын 100дөн ашуун мамлекеттер менен форумдардын мүчөсү болуп калды, чет өлкөлөрдө 19 дипломатиялык жана 3 консулдук өкүлчүлүк ачты. Өз кезегинде Кыргыз Республикасында резиденцияларды Бишкек, Ташкент, Москва шаарларында 88 дипломатиялык миссиялар менен эл аралык уюмдар аккредитацияланган. Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын

стратегиялык максаттары, тышкы саясий жана экономикалык багыттары, келишимдик, эл аралык укуктук негизи калыптанып калды. Кыргызстан 10 жыл ичинде эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелердин олуттуу келишимдик – укуктук базасын түздү. Мисалы, 2001-жылы Кыргызстан 2500-дөн ашуун макулдашуулардын катышуучусу болгон. Мамлекеттер аралык байланыштардын түрлөрү жана рыноктук кайра түзүүлөр жолуна түшкөн, жалпы дүйнөлүк процесстердин тең укуктуу жана татыктуу катышуучусу болгон мамлекет катары республиканын имиджи түзүлдү. Ички туруктуу өнүгүүнүн жана өлкөнүн дүйнөлүк чарбалык байланышка интеграцияланышынын зарыл өбөлгөлөрүнө негиз салынды.

<p>Сөздүк: ТИМ-МИД саясат – политика мамиле – отношение түзүү – составить ашуун – более чет өлкө – зарубежье мүчө – член эл аралык – международный укук – право өнүгүү – развитие</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Кыргызстанда ТИМ кандай максатта негизделген? 2. Кыргызстан башка мамлекеттер менен кандай мамиле түзүп келе жатат?</p>
--	---

«Мамлекеттик башкаруу» программасы

Алдын ала өнүктүрүү боюнча программа (Бириккен улуттар уюмунун өнүктүрүү программасы (ПРООН).

Алдын ала өнүктүрүү боюнча программа социалдык шайкештикке, толерантуулукка, тынчтык жана адамдын коопуздугуна жетишүүгө багытталган улутту өнүктүрүү процессинин терс натыйжаларын алдын алуу боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн иш-чараларын колдоо үчүн иштелип чыккан. Бул Программа жамааттык деңгээлде, ошондой эле, карама-каршылыктардын алдын алуу жана аларды конструктивдүү негизде

чечүү максатында жергиликтүү жана улуттук масштабда чечимдерди кабыл алган адамдардын деңгээлиндеги иш-чараларды чагылдырат.

Эртелеп эскертүү жөнүндө отчеттор абалдын оорчулугун табуунун башкы каражаты катары колдонулат. Мына ушундай отчетторго негизделген мүчөлүштүктөрдү талдоосунун жетишсиздиги же, айталы, электр энергиясын жана негизги медициналык кызматтардын кемчилдиги менен шартталган ресурстарга ээ болуу менен байланышкан потенциалдуу жаңжалдардын орун алгандыгын көрсөттү. Потенциалдуу карама-каршылыктарды чечүүгө багытталган шашылыш түрдөгү гранттар берилет. Жамааттарды өнүктүрүү долбоорлорун колдоо менен, чакан гранттардын программасы калктын таза суу менен камсыз кылуу же канализация, ооруканаларды кайра куруу, ошондой эле, маалымат, билим берүү ишмердүүлүгү сыяктуу инфраструктураларга жалпы жеткиликтүүлүктү өнүктүрүү үчүн биргелешип чыгымдардын ордун толтуруу негизинде каражаттарды бөлүп берет.

Бул программа улуттук өкмөттүн натыйжалуу жана ачык системасын орнотууда өлкөнү колдоо максатын көздөйт. ПРООНдун жетекчилиги менен бир нече министрликтерде жүргүзүлгөн баяндамаларды эске алуу менен, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өз министрликтери менен ведомстволорунун борбордук башкармаларында функционалдык баяндамаларды аяктоо максатында ПРООНдун үлгүсүн пайдаланууну чечти. Ошону менен катар, 2000-жылдан баштап ПРООН министрликтердин саясатын, стратегиясына жана ишине гендерлик багытты киргизүү боюнча иш-чараларды ийгиликтүү жүргүзүп жатат.

ПРООН Кыргыз Республикасынын парламентине өзүнүн процесстерин коомчулукка ачып көрсөтүүгө жардам берип жана өз ишмердүүлүгүн жана курамын реформалоого кеңеш берген. ПРООН Кыргыз Республикасынын парламенти менен тыгыз иштеп жатат. Андан тышкары, 2005-жылы боло турган парламенттик шайлоонун алдында ПРООН чечимдерди кабыл алуу деңгээлинде гендерлик баланска жетишүү максатында лидерлик сапаттарды өнүктүрүү, шайлоо алдындагы саясий компанияларды өткөрүү, социалдык өнөктөштүк боюнча интенсивдүү окутуучу бир катар семинарларды өткөрүү аркылуу шайлоого

катышуу үчүн лидер-аялдардын дараметин өнүктүрүүнү колдоп жатат.

1999-жылдан баштап ПРООН коомчулук үчүн ачык маалыматтык жана натыйжалуу маалыматтык башкарууга карата ИКТРды колдонууда, ошондой эле, ИКТнын улуттук стратегиясын өнүктүрүүдө жана маалымдар болгон коомго ушул коомду интеграциялоо боюнча аракеттенүү пландарын колдонууда Кыргыз Республикасынын өкмөтүн жана парламентти колдоп жатат. ИКТнын кеңешинин жакында болгон жолугушуусунда ИКТР боюнча аракеттенүү программасын түзүүгө Кыргыз Республикасына жардам бергендиги үчүн Президент БУУнун өлкөдөгү турктуу өкүлүнө ыраазычылык билдирди.

Сөздүк: башкаруу – управление туруктуу – стабильный өкүлү – представитель лидерлик сапаттарды – качества лидера өлкөнү колдоо – в поддержке страны өнүктүрүү – осваивать.	Суроолорго жооп бергиле: 1. ПРООН эмненин негизинде түзүлгөн? 2. Кыргызстанда ПРООН тарабынан “Мамлекеттик башкаруу” программасы иш жүзүнө ашыра алдыбы?
--	---

Кыргыз Республикасындагы БУУнун волонтерлор программасы (ООН – БУУ)

Кыргыз Республикасындагы БУУнун Волонтерлор программасы өз ишин 1996-жылы Ош шаарында «жакырчылыкты жеңилдетүү жана жамааттардын ага катышуусу боюнча долбор» деп аталган пилоттук проект менен башталган. Ошондон бери программа сан жагынан, ошондой эле, Кыргыз Республикасына жамааттарда иштөө максатында келген квалификациялуу адистердин кызмат көрсөтүү масштабы жагынан да кыйла өстү.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында БУУнун элүүгө жакын волонтерлору иштеп жатат. Алардын ичинен сегиз киши бул жакка Азия, Европа жана Африка өлкөлөрүнөн келген БУУнун Эл аралык Волонтерлору болуп саналат. Калган волонтерлор БУУнун Эл аралык волонтерлору менен бир топто иштеген БУУнун Улуттук волонтерлору болуп саналат. Мындай аралаш топтордун иштөө ыкмасы регионго башка мамлекеттерден келген волонтерлордун ишинин ишенимдүү болушуна кайталангыс мүмкүнчүлүк түзөт. Мындай ыкма топтун көп улуттуу болушуна алып келет жана эл аралык тилектештикке жана каада-салты жөнүндө көбүрөөк билүүгө мүмкүнчүлүк түзөт, муну менен волонтерлордун акысыз жана ыктыярдуу ишинин идеясын алга илгерилетүүгө жана жетишилген натыйжалардын туруктуулугун камсыз кылууга шарт түзөт.

БУУнун дээрлик бардык волонтерлору жергиликтүү өз алдынча башкаруу боюнча программада жана жакырчылыкты жоюу боюнча программада иштешет, алар ПРООН жана БУУнун волонтерлор программасы тарабынан каржыланат. Алар республиканын бардык жети областында иштеп жатышат. БУУнун Эл аралык Волонтерлорунун бири БУУнун ВИЧ/СПИДдин алдын алуу боюнча программасында ММК боюнча БУУнун адиси катары кызмат кылышат.

<p>Сөздүк: кедейликти жеңилдетүү – устранение бедности иштөө ыкмасы – методика деятельности аралаш топтор- смешанные группы көбүрөөк билүүгө - больше знаний мүмкүнчүлүк түзөт – представляет возможность гендердик курамы – гендерное равенство.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Волонтерлодун кызматын кандай элестетесиз? 2. Волонтердук программасы ким аркылуу каржыланат? 3. Волонтерлордун курамы бир гана улуттун өкүлдөрүнөн турабы?
--	---

Адептүүлүк

Бир илимпоз киши бир бай менен сүйлөшүп турган эле. Ошол кезде алардын алдынан бир адам өтүп бара жатып, окумуштууга ийилип салам берди. Окумуштуу башын андан да төмөн ийип саламдашты. Анда жанында турган бай:

-Таксыр, Сиз илимдин адамысыз, ал-кедей, Сиз эмнеге ага ийилип саламдашасыз? - деп сурады. Анда илимпоз: - Эч бир илим-билимден кабары жок киши мага ийилип, адептүүлүктү көрсөтүп жатса, мен андан адепсиз болуп көрүнсөм ылайык келбес бекен? - деген экен.

Сөздүк: илимпоз киши-ученый адептүүлүк - воспитанность ийилип салам берүү-здороваться с поклоном кабары жок - незнакомый ылайык келбейт – не подобает таксыр—обращение с почтением.	Суруолорго жооп бергиле: 1. Адептүүлүк дегенди кандай түшүнөсүздөр? 2. Бай менен кедейдин адептү-үлүгү кандай ? 3. Окумуштуунун жасаган мамилесин кандай түшүнөсүз?
---	---

Өзгөн шаары

Өзгөн шаары-Кыргызстандагы байыркы шаар. Шаардын биздин шаарга чейин I -II кылымда пайда болгондугу жөнүндө орто кылымдагы араб, перс, түрк тилдеринде жазылган даректерден маалым. Азыркы мезгилде байыркы Өзгөндүн калдыгы жана архитектуралык курулуштары сакталган. Орто кылымдагы мүрзөлөрдөн табылган жазуу VII - XV кылымга таандык. Орто кылымдын аягында шаардын аймагы бир кыйла кичирейип чакан шаарга айланган. Бабурдун китебинде Ферганадагы сегиз шаардын ичине кирген эмес. XIX кылымдын башында Кокон хандыгына өткөн. Кыргызстан Россиянын курамына кошулганда Анжиян уездинин карамагына кирген. 1917-жылы октябрда Өзгөндө Совет бийлиги орнотулган. Азыр ал Кыргызстандагы маанилүү жана табигый байлыктардын ээси болгон район.

<p>Сөздүк: дарек - сведение таандык- принадлежит чакан – малый кыйла -несколько курам - состав карамагы – подчиненность орнотулган – установлен маанилуу - важный табигый байлыктар - природные богатства</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Өзгөн шаары качан пайда болгон? 2. Бабурдун китебинде сакталганбы? 3. Өзгөндө Совет бийлиги качан орнотулган?</p>
--	---

Суусамырда

Суусамыр-жердин керемети. Жашыл, көйкөлгөн чөбү белден буралат, ыргалат. Тоолору гүлдөргө бөлөнөт. Мал жер бетинде жайылып жүрөт. Алардын артында койчулар да, жылкычылар да, уйчулар да жүрөт. Чокудагы арчаларда чымчыктардын, уларлардын, кекиликтердин сайраган жагымдуу үндөрү угулат. Эмнегедир тоонун тентек суусу күрүлдөйт, шаркырайт, чачырайт.

Тиги түзүлгөн ак чатырлар, боз үйлөр, алачыктар-малчылардын үйлөрү. Алар бул жерде күзгө чейин малдарды тоюндурат, көбөйтөт, семиртет. Күзүндө гана төмөн түшүшөт. Суусамырда Бишкек, Талас, Мерке, Луговой, Тянь-Шандын малдары жайлайт. Кыргызстандагы эң сонун жайлоо ушул. Суусамыр салкын, тунук, сулуу, чөптүү жайлоо.

<p>Сөздүк: белден - по пояс тоюндурат (тоют) - корм для животных семиртет - привес (у животных масса тела) табигый байлыктар - природные богатства.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Суусамыр кандай жайлоо? 2. Жайлоодо кандай куштар мекендешет? 3. Суусамырда кайсы малдар жайлайт?</p>
--	---

Улак тартыш

Улак тартыш-кылымдарды карыткан байыркы оюн. Жоокерчилик заманда жигиттер тулпар менен кадимки карышкырды кубалап барып, камчы менен бир салып, талашып тартышып, эрдигин, жалтанбаган көк жалдыгын көрсөткөндүктөн «көк бөрү» аталып кетсе керек. Элибизде, «улак тартыш», «көк берү», «торпок тартуу» деп айтылып каныбызга, дилибизге сиңип калган. Бул оюнду совет доорунда четке кагып, тыюу салган учурлары да болгон.

Сөздүк: кылым - век кадимки - обыкновенный четке кагып – не признавали совет доору – в советское время.	Суроолорго жооп бергиле: 1. Улак-тартыш кандай оюн? 2. Алгачкы аталышы кандай болгон? 3. Совет доорунда кыргыз салт-санааларына кандай мамиле жасашкан?
--	---

Грек жаңгагы

Грек жаңгагы пайдалуу жыгачтардан, анын эл чарбачылыгында пайдаланылбай калган учуру болбойт. Жалбырагында, жыгачында, кабыгында, мөмөсүндө, сырткы кабыгында жыттуу заттар, «С» витамини, ар түрдүү боёк жана баалуу дарылар болот. Грек жаңгагынын жемиши ар түрдүү тамак-ашка колдонулат. Анын 74- пайызы майдан турат. Бир топ жаңгакта 50 - килограммга чейинки жогорку сапаттагы май болушу мүмкүн. Грек жаңгагынын жыгачы маданий үйлөрдүн ички бөлмөсүн жасалгалоодо, вагондордун жана самолёттордун ички салонун жасоодо, музыкалык аспаптарды, радиопремник менен телевизорлорду чыгарууда кеңири колдонулат.

<p>Сөздүк: түп – дно (корень) жасалга - украшения, поделки чыгаруу – выпускать пайыз – процент эл чарбачылыгы – народное хозяйство жогорку сапаттагы – высокое качество кабыгы – кора колдонулат – используется.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Грек жаңгагында кандай пайдалуу даарылар бар? 2. Канча пайыз майдан турат? 3. Грек жаңгагынын жыгачы эмнелерге колдонулат?</p>
---	---

Кыргыздар

Кыргыздар-Кыргызстандын жергиликтүү жана негизги калкы. Орто Азиянын байыркы элдеринин бири. Кыргыздар мындан тышкары Өзбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Афганистанда, Түркия ж.б. жерлерде жашайт. Түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирген кыргыз тилинде сүйлөшөт. Кыргыздын этногенези тууралуу маселе өтө татаал. «Кыргыз» этноними ар кандай жазылыштагы транскрипция менен биздин заманга чейинки 203-201 жылдары эске салган байыркы түрк жазма эстеликтеринде жана кытай, араб, перс жазма булактарында жолугат. Азыркы кыргыз урууларынын X-XVI кылымдагы Тянь-Шань аймагын мекендеген элдер менен этногенетикалык байланышы болгондугу талаш туудурбайт. VIII-X кылымдарда кыргыз мамлекетчилиги түзүлгөндүгү жөнүндө маалыматтар кездешет. Көпчүлүк илимий пикирлер боюнча кыргыз элинин негизги уюткусу Борбордук Азиядан чыккан Түрк каганатынын доорунда (VI-X) көчмөн бирикмелер менен мамиледе болуп, кийин Борбордук жана Батыш Тянь-Шанга жылган. Жети-Суу жана Мавераннахр жергесинде башка түрк, монгол уруулары менен мамиледе болуп XVI кылымдын башынан Тянь-Шанда өзүнчө эл катары белгилүү болгон. XVII-XVIII кылымдарда Жунгар хандыгынын Кыргызстанга жапырт киришине каршы болуп, кыргыздар аёосуз күрөш жүргүзгөн. Андан кийин кыргыз эли

улутка айлануу багытында өнүгүп, Октябрь революциясынан кийин улут тепкичине толук көтөрүлдү.

Сөздүк: байыркы - древний жазма булактар - письменные источники көчмөн бирикмелер - кочевые объединения аймагын мекендеген- населяющие территорию талаш туудурбайт-не вызывает спора негизги уютку - основной костяк.	Суроолорго жооп бергиле: 1. Кыргыздар Кыргызстандын аймагындагы дагы кайсы башка жерлерде жашашат? 2. Кыргыздар жөнүндө VIII-X -кылымдарда кандай маалы-маттар кездешет? 3. Кыргыз элинин негизги уюткусу кайдан чыккан?
--	--

Абу Али ибн Сина

- Кудайдан эмне сурасам болот?
- Үч нерсени: ден соолукту, кубаттуулукту, коопсуздукту.
- Кимден чочулабаш керек?
- Ар дайым көңүл бурууга эмне татыктуу?
- Ишке алек болуу.
- Жаш кезде жана карыганда эмнени жасаганы дурус?
- Жаш кезде билим алып, карыганда аны колдонуу керек.
- Калк алдында адамды эмне басынтат?
- Өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз кылуу.
- Татыксыз достон кантип кутулууга болот?
- Анын үч жолу бар: ага басып барбоо, ишин сурабоо жана жардамга чакырбоо.
- Жаштарга жана карыяларга кандай адеп керек?
- Жаштарга тайманбастык жана уяттуулук (ыйманду-улук), карыяларга болсо билим менен токтоолук адеп ылайык.
- Эң берешен ким?
- Кимдир бирөөгө белек берип, ошонусуна сүйүнгөн адам.
- Бул ааламда адам үчүн өмүрдөн артык бир нерсе барбы?
- Алар учөө: ишеним, сүйүү жана Мекен!

- Биз эч качан толук ээ боло албаган нерсе барбы?
- Алар төртөө: ден соолук, чындык, бакыт жана кыйышпас дос.
- Жакшы адамдын жаман болуп калышы мүмкүнбү?
- Ооба, жасаган жакшылыгы үчүн жемелеп турса.
- Билимди эмне көркүнө чыгарып турат?
- Чынчылдык.
- Эркиндик белгиси эмне?
- Айкөлдүк.
- Ким тутулду, ким кутулат?
- Ким жамандык кылса тутулуп, жамандык колунан келип туруп аны жасабаган киши кутулуусу мүмкүн.

<p>Сөздүк: Кудай - Бог сүйүнүч – радость коопсуздук - безопасность артыкчылык – преимущество чынчылдык – правдивость басынтуу – унижение айкөлдүк – великодушие жөндөм – способность кутулуу – спасаться.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Адам кудайдан эмнени су- раса болот? 2. Калк алдында адамды эмне басынтат? 3. Бирөөгө белек берип, ага сүйүнгөн адам ким?
---	---

Пушкин экзаменде

Пушкин лицейде окуп жүргөндө экзаменге жакшы даярданды, себеби экзаменге жазуучулар, генералдар, министрлер келмек. Экзамен алуучулар жазуучу Державинди күтүштү. Державин экзаменге катышууга абдан ынтызар эле. Бирок ал оорулуу болучу. Оорулуу болгонуна карабастан экзаменге келди. Экзамен башталды. Бир тармал чач бала экзамен алуучуну таң калтырып, өзүнүн ырын окуп берди. Баланын үнү абдан шаңдуу чыкты. Бул ырды 1812-жылдагы Ата-Мекендик согушка арнады. Державин көзүнөн жаш агып, Пушкинди кучактагысы келди. Бала кызарып, уялганынан оолактай берди. Державин бул бала менин ордумду басат деп эскертти.

<p>Сөздүк: ынтызар - очень хотел таң калтырып – удивляя шандуу – торжественно көзүнө жаш агуу - прослезиться оолактоо – отдаляться.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Пушкин экзаменге жакшы даярданганына эмне себеп болду? 2. Пушкин экзаменди кандай тапшырды? 3. Державин ким болчу?</p>
---	---

Алыкул Осмонов

Осмонов Алыкул-кыргыз совет акыны, драматург, котормочу. Дыйкандын үй бүлөсүндө төрөлгөн, эрте жетим калып, Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланган. «Махабат», «Жазгы ырлар», «Менин жерим-ырдын жери», «Ата- Журт» деген ыр жыйнактарынын автору. Бул китептер кыргыз поэзиясын мурда болбогон реалисттик табылгалар, терең философиялык мазмун менен байыткан. Бир нече поэмаларды жаратты, балдар адабиятынын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Осмонов котормо өнөрүн жаңы бийиктикке көтөргөн: А.С. Пушкиндин «Евгений Онегин», И.А. Крыловдун тамсилдерин, У. Шекспирдин трагедияларын жана Ш. Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын кыргыз тилине которгон. Булар кыргыз котормо өнөрүнүн жогору даражага жеткирди. Маселе, Ш. Руставелинин поэмасы беш жолу кайра басылып чыкты. Бир нече драмаларды жазган.

А. Осмонов өзүнүн поэтикалык мектебин түзгөн акын. Анын жаңычыл поэтикалык салттарынын үлгүсүндө өзүнүн кийинки жаш акындардын бүтүндөй бир муун тарбияланды. Улуу акындын ыр, поэмалары бир нече ирет орус жана башка элдердин тилдерине которулган.

<p>Сөздүк: жетим калды - остался сиротой табылга – находка жаратты - создал (написал) салым кошту - внес вклад мыкты үлгүлөр - лучшие образцы жаңычыл - новатор бүтүндөй бир муун - целое поколение.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. А. Осмонов кайсы элдин атактуу акыны? 2. А. Осмонов кандай чыгармалардын автору? 3. А. Осмонов котормо өнөрүн кандай баштаган?</p>
--	---

Ысык - Көлдү сактай билели

Ысык - Көлдү орусча жылуу көл деп түшүндүргөндөр да кездешет. Туз көл деген да аты болгон. Ысык-Көл жыл өткөн сайын тартылып баратат. Мурун ага жүздөгөн дарыялар менен тоо суулары агып киргенин, көлдү толтуруп турганын эске алсак, бүгүн алардын баары бүт бойдон сугатка жумшалганын дагы билебиз. Көлдөн суу агып чыкпайт. Көлдүн жээги жыл сайын 7-10 сантиметрге тартылып баратат.

Ысык - Көлдү сактап калуу-бул биздин милдетибиз. Көлдүн тагдыры үчүн биздин ар бирибиздин жоопкерчилигибизди азыр мына ушундайча түшүнүп, баалоо керек. Эгер сен өзүңө жамаатташ турган токойду, суу алган бото көз булакты, берешен жерди жакшы көрсөң, жаратмандык менен мамиле кылсаң, анда сен чыныгы кожоюн боло аласың. Анда сенин патриот боло алганың ошол. Биздин кереметибизди, Ысык – Көлдү, анын баа жеткис жерлерин сактап калуунун өбөлгөсү ушунда болот.

Сөздүк: тартылып баратат - вода убывает жамаатташ – близкий сугатка жумшоо - привлекается к поливу кереметибиз - наше чудо жаратмандык - созидательный агып чыкпайт - не вытекает бир укум жер - клочок земли өбөлгө - основа жоопкерчилик - ответственность бото көз булак - родник, ручеек берешен жер - плодородная земля.	Суроолорго жооп бергиле: 1. Ысык-Көл алгач кандай аталып келген? 2. Ысык-Көл кандай өзгөрүүгө дуушар болуп жатат? 3. Адамдар Ысык-Көлгө кандай жоопкерчиликтүү мамиле жасашы абзел?
---	---

Меймандостук

Кыргыз элине тиешелүү асыл дөөлттөрдүн бири-меймандостук. Бул-бизге ата-бабаларыбыздан калган салт. Үйгө келген кишини келиңиз, төргө өтүнүз, даам ооз тийиңиз-

деп тосуп алабыз. Мейманга болгон жакшы тамагыбызды берип, төргө отургузабыз. Жагымдуу аңгеме баштап, меймандын көңүлүн көтөрөбүз. Кыргыздар жашоо турмушундагы ар бир кубанычты, маанилүү окуяны эл чакырып, мейман тосуп белгилешет. Илгертен келе жаткан каада-салт, күндөлүк турмуш ушундай түшүнүккө байланышкан. Үй салганда, бала төрөлгөндө, басканда, үйлөнгөндө ж. б. жагымдуу окуя болгондо чоң той берилет. Тойго бүт айыл же бир көчөнүн эли бүт чакырылат. Алыстагы жакын туугандар дагы унутулбайт. Мейман күтүү-элибиздин сүйүктүү салты.

<p>Сөздүк: меймандостук – гостеприимство ата баба - предки асыл дөөлөт - благородное достояние тосуп - алуу - встречать төр - почетное место дома каада салт народная традиция көңүл көтөрүү - поднять настроение күндөлүк турмуш – повседневность.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Меймандостук деген эмне? 2. Кыргыз эли үйгө келген мейманды салт боюнча кантип тосуп алышат? 3. Салттын бул түрүн качан колдонобуз?</p>
--	--

Барпы

Акын Барпы Алыкулов 1884-жылы Ош областына караштуу Сузак районундагы Ачы деген жерде туулган. Барпынын атасы да, чоң атасы да көрүнгөн байлардын кол алдында эзилген. Барпы Алыкулов 1917-жылга чейин малайлыктан кутулган эмес. Барпынын ага-туугандары совет бийлигин чындоого активдүү катышат. Барпы 1920-жылы катуу ооруйт да, отуз эки жашында эки көзү тең көрбөй калат. Акын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде күчтүү ырларын чыгарып, душманды талкалоого чакырат. Таланттуу акын Барпы Алыкулов 1949-жылы ноябрда дүйнөдөн кайткан.

<p>Сөздүк: байлардын кол алдында эзилген - находится под гнетом баев, дуйнөдөн кайткан - скон- чался</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Акын Барпы Алыкулов качан жарык дуйнөгө келген? 2. Балалык чагы кандай өткөн? 3. Акындын ырлары кайсы тема- да жазылган? 4. Качан дуйнөдөн кайткан?</p>
---	---

Кыргыз улуттук филармониясы

Кыргыз улуттук филармониясы 1936-жылы негизделген. Анын алгачкы тобун кырк бир кишиден турган: элдик ырчы, ко-музчу, обончу, манасчы, куудул аткаруучулар, эл аспаптар орке-стри, кыргыз мамлекеттик хору, комузчулар ансамбли, эркектер-дин вокалдык квартети, дунган ансамбли, кыл кыякчылар жана үйлөмө аспаптар оркестри түзгөн. 1939-жылдагы кыргыз иску-ствосунун Москвада өткөн он күндүгүндө ушул жамаат толугу менен катышып, алардын аткарган чыгармалары Москва угуучу-ларына терең таасир калтырып, зор кызыгууну туудурган. 1958-жылы филармонияга Т. Сатылгановдун ысымы берилген. Кий-инки он күндүктө (1958) филармониянын жалпы чыгармачылык ийгилиги жогору бааланып, Эмгек Кызыл Туу ордени менен сый-ланган. Таланттуу коллектив, анын жеке аткаруучулары кыргыз калкынын музыкалык өнөрүн эл арасына жайылтууда азыр да чоң иштерин жасап жатышат.

<p>Сөздүк: үйлөмө аспаптар -духовные инструменты таасир калтыруу-произве- сти впечатление жайылтуу – распростране- ние.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Кыргыз мамлекеттик филармо- ниясы качан негизделген? 2. Алгачкы тобун кимдер тузгөн? 3. Филармонияга кимдин ысымы берилген? 4. Кандай сыймыктарга ээ бол- гон?</p>
--	--

Тирүүлүктүн тирилген күнү-Нооруз

Нооруз майрамынын негизги белгилери катары- эрте жаздын келишин, эгин себүүнүн кайрадан жанданышын эсептешкен. Ал азыркы григорян календары боюнча 21-22-мартка туура келет. Нооруз майрамына он беш күн калганда майрамга даярдык башталат. Айлана-чөйрөнү, үй ичин тазалоо, майрамдык тамакташтарды даярдоо иштери жүргүзүлөт. Жаңы жылдын түшүмү жакшы болушу үчүн атайын майрамдык тамак-сүмөлөк даярдалат. Дасторкондун үстүнө жети түрдүү тамак талап кылынат. Булар: сабиз, (өнгөн арпа) сир (сарымсак), себ (алма) сирона (уксус), субох (карагат), санжот (жийде), сипонд. Мындан сырткары эки жагы тең көргөзгөн күзгү коюлуп, шам чырактар күйгүзүлөт. Шам чырактардын саны үй-бүлө саны менен да дал келиши абзел. Дасторкондун үстүнө нан, суу коюлган чыны (чыныдагы сууда жашыл жалбырак калкып туруусу зарыл), жер-жемиштер, тоок эти, балык, сүт жана башка тамактар, кээде Куран да коюлат.

Суроолорго жооп бергиле:

1. Нооруз майрамы кайсы күнгө туура келет?
2. Дасторконго канча түрлүү даам коюлат?
3. Шам чырак кандай максат менен коюлат?
4. Башка улуттардын кандай майрамдарын билесиздер?

Рождество майрамы

Рождество – христиан элинин эң негизги майрамдарынын бири. Христиан дини боюнча бул күн христиан кудайы Иисус Христостун туулган күнү деп эсептелинет да, жыл эсеби ушул күндөн башталат. Ошондуктан, православный чиркөөлөр бул майрамды- «бардык майрамдардын энеси» деп аташат. Байыртадан эле Рождество декабрь айынын акыркы жумаларында башталып, январдын биринчи жумасына чейин созулган. Бул күндөрү Рождестволук ар кандай салттар, үрп-адаттар өткөрүлгөн. Мисалы: Сочельникте пасхадагыдай эле постко отурушат, башкача айтканда эт, сүт, май, ичкилик сыяктуу тамактардан баш тартышып, майсыз ботко жана жер-жемиштер желет. Пост кырк күнгө чейин созулат. Майрам күндөрү бети-колдорун кызыл-тазыл кы-

лып боёп, салбыраган кийимдерди кийип алган балдар, жаштар ырдап-бийлешип, үйлөрдү кыдырышат. Элдер аларга белек-бечкек, таттуу тамактарды беришет. Бул салт - колядовка деп аталат. Дагы бир ушундай кызыктуу үрп-адаттардын бири-бал ачуу (гадание). Бул бал ачуу айрыкча Рождество түнүндө эң туура чыгат дешип, ага абдан жогору маани беришет. Бул мезгил «святка» (крещение) майрамына чейин созулат. Рождествону бардык элдер көңүлдүү майрамдашат: алар жаңы, кооз - кооз кийимдерин кийинишип, жасанышып, бири-бириникине мейманчылап барышат, майрамдык дасторкондон даам татып, ырдап-бийлешет. Рождество - өзүнчө кайталангыс кызыктуу майрам. Биздин жергебизде мекендеп жатышкан христиан дининдеги элдер бул майрам кандай тарыхый өзгөрүүлөргө кабылып келсе да анын абалкы кезиндеги негизги маанисин жоготпой, майрамдап келе жатышат.

<p>Сөздүк: эң негизги – основной акыркы жумаларында – в последние недели өзүнчө кайталангыс – по своему неповторимо.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Рождество майрамы кандай майрам? 2. Бул майрамды эмне майрам деп аташат? 3. Рождество майрамын кантип майрамдашат?
---	--

Белгилүү этнограф

Фольклорист, кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноочу Каюм Мифтаков 1892-жылы 28-июнда Башкорстандын Салават районуна караштуу Нимбаш айылында туулган. Элдик оозеки чыгармаларын жыйноо ишин 1907-жылы казак жергесинде мугалимдик кылып жүргөн кезинде баштаган. Кыргызстанга 1916-жылы келип, кыргыз элдик оозеки чыгармаларын жыйноого Совет бийлиги орногондон кийин активдүү киришкен. 1920-жылы Таластын Грозный айылында мектеп инспектору болуп иштеп жүрүп, ал аймактагы акын, жомокчулардан лирикалык ырларды, санжыраларды, же жомокторду, дидактикалык чыгармаларды жазып алган. Кийин Ысык - Көл аймагында эмгектенип, 1922-жылы күз айларында С. Орозбаковдун «Манас» эпосун жазып ала баштайт. 1938-45-жылдары Ж. Кожоквдун «Ак Мөөр» менен

«Семетей» эпосун кагазга түшүргөн. К. Мифтаков кыргыз элинин жашоо-турмушу, каада-салттары, оюн-зооктору, үрп-адаттары, ар кыл диний ишенимдери жөнүндөгү маалыматтарды топтогон.

<p>Сөздүк: активдүү - активный аймак - страна, край, территория акын - певец-импровизатор жомокчу - творитель и сказитель эпоса санжыра - родословная, родословие.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: К. Мифтаков канчанчы жылы туулган? Ал ишин кайсы жерден баштаган? К. Мифтаков кайсы чыгармаларды кагаз бетине түшүргөн? кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноочу – фольклорист.</p>
--	--

Кызыктар дүйнөсүндө

Франциянын кайсы бир шаарында бир киши балык кармап жатып, кайырмагын тартып алам деп көз айнегин сууга түшүрүп жиберет. Эч бир айла таба албай, «Сууга түштү-жоголду» деген элдеги макалга ишенип кала берген. Бирок ал көз айнек жоголбой эле табылып, өзүнүн ээсине кайтарылып берилген. Ошол көз айнек килейген чортон балыгынын ичинен табылган.

Швейцариянын Солейро шаарына жакын жерден жылкычы чымчыктын ар кандай материалдардан, ошондой эле саат заводдогу айрым темир деталдардан салынган уясы табылган. Анын бул архитектуралык табылгасы азыр жергиликтүү музейлердин биринде сакталып турат.

<p>Сөздүк: килейген - огромный ичинен - в утробе табылга - находка</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Көз айнек кандайча табылган? 2. Солейро шаарында эмне табылган?</p>
--	---

Семёнов Тянь-Шанский

Атактуу окумуштуу-илимпоз жана саякатчы П.П. Семёнов Тянь-Шандын тунгуч изилдөөчүсү. Анын бул ири тоо тизмегине

жасаган саякатынан кийин илимий чөйрөгө Тянь-Шань тоолору кеңири таанымал болгон.

П.П. Семёновдун 1856-1857-жылдарда Тянь-Шанга жасаган саякатынан улам анын 50-жылдыгына арналган салтанатта падыша тарабынан анын фамилиясына Тянь-Шанский деген ардактуу наам, кошумча ысым катары берилген. Ал өзүн географ гана эмес, геолог, геоморфолог, ботаник, тарыхчы, экономист, статист жана искусство таануучу катары көрсөтүп, орус география коомун 40- жылдай жетектеген.

Ал кыргыз жерине биринчи 1856-жылы келген. Экинчи жолу Ысык-Көл менен жүрүп, көл менен Чүй суусу андан агып чыкпасы, ага Кетмалды суусу куяры аныкталды. П.П. Семёнов Кыргызстан гана эмес Орто жана Борбордук Азиянын жаратылышын окуп үйрөнүүгө негиз салган. Окумуштуунун ысымы мөңгүлөргө, чокуларга, ашууларга, Тянь-Шань тоолорунан табылган өсүмдүктөрдүн 21 түрүнө коюлган. 1982-жылы Балыкчы шаарынын батыш четинде П.П. Семёнов Тянь-Шанскийге эстелик орнотулган.

Сөздүк: чөйрө - среда кошумча - дополнение падыша – царь жетектөө - руководить ардактуу - почетный туюк көл - бессточное озеро өсүмдүк – растение	Суроолорго жооп бергиле: 1. Семёнов Тянь-Шанский ким болгон? 2. Семёнов Тянь-Шанский ким катары белгилүү? 3. Окумуштуунун ысымы эмнелерге коюлган?
---	--

Эвклид

Бул абдан зор курулмалар, падышалардын, фараондордун күмбөздөрү. Байыркы Египетте мындан беш миң жыл мурда тургузулган. Фараондор чексиз бийликке ээ болгондуктан Кудайга теңдештирилген. Ошондуктан пирамидалар Фараондор өлгөндөн кийин да алардын бийлигинин кудуреттүүлүгү жөнүндө эскерип турууга тийиш эле. Пирамидалардын эң зору фараон Хеопстун

буйругу боюнча курулган. Анын бийиктиги 147 чакырымдан турган. Байыркы грек тарыхчысы Геродоттун айтуусуна караганда бул пирамиданы жүз миң адам 20 жыл бою курган. Египеттин өтө ысык аба ырайынын шартында миндеген кулдар таш куралдар менен өтө зор таштарды сындырып алышып, аркан менен курулушка сүйрөп барышкан. Пирамида бийиктеген сайын улам жогору көтөрүүгө туура келген. Пирамиданын куруучуларынын көбү ачкачылыктан, адам чыдагыс оор жумуштан кырылган. Бирок ал бечаралардын ысымдары бизге белгисиз боюнча калды. Пирамидалар ар дайым көргөндө таң калтырат. Байыркылар аларды дүйнөнүн жети кереметинин бири катары эсептешкени бекер эмес. Таланттуу архитекторлор менен толгон усталар курган бул пирамидалар кылымдарды карытып, аларды кургандардын эстелигине айланды.

<p>Сөздүк: зор – громадный кудурет – мощь кумбөз – мавзолей керемет - чудо бийлик – власть ачкалык – голод таң калтыруу - удивлять оор – тяжёлый кырылуу - истребление чексиз - неограниченный</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле: 1. Эвклид канчанчы кылымга таандык окумуштуу? 2. Анын кандай эмгектери бар? 3. Эвклид кайсы илимге зор салым кошкон?</p>
---	--

Ибн Сина

Бул адам 980-1037-жылдарда жашаган. Ал Азияда Абу-Ати Ибн Сина, Европада Авиценна деген ат менен белгилүү. Ат мезгилде эң билимдүү деген адамдар да «жер жалпак жана кыймылсыз», «философиялык таштын жардамы менен алтын жасоого болот», «мүрөктүн суусу адамды айыктырууга жана жашартууга жарайт» дегенге ишенишкен. Астрономия, география, физика, химия өңдүү илимдер али «ымыркай» абалында эле.

Ибн Сина он жашында алгебра, геометрия, ал тургай философияны да билген, бардык топ жылдыздарды атап, аларды көрсөтө алган, берген суроолору мугалимдерди туюкка камаган. Ишенүү кыйын, ошентсе да Бухарада он эки жашар баланы мыйзамдын мыкты билерманы катары эсептешкен. Карыялар келип кеңеш сурап турушкан. Бирок Ибн Синага математика менен физика, астрономия менен философия турмушунан алыс сыяктуу көрүнгөн. Айланасында холера менен чечек оорудан миң деген адамдын өмүрү кыйылып турган. Ошентип Ибн Сина адамдарды оорудан айыктырыш үчүн дарылаш керек деген чечимге келген. Ибн Сина адамдын организмдин билбей туруп, аны айыктыруу мүмкүн эместигин түшүнгөн. Илдетти дарылоо үчүн адамдын дене түзүлүшүн өтө кылдаттык менен үйрөнө баштаган. Убакыт өтүп, укмуштуу жаш дарыгер жөнүндө Бухара, Хорезмде сөз кыла башташат. Ибн Синадан дарылануу үчүн туш тараптан келип турушкан. Ибн Сина медицинадагы тажрыйбасын, философия, химия боюнча кеңири билимин «Шыпаа китеби», «Дарыгердик илимдин канону» жана «Илим-билим китеби» аттуу эмгектеринде жазып калтырган.

<p>Сөздүк: мүрөк суусу - живительная вода туюк – западня ымыркай - младенец шыпаа – оздоровить билерман - знаток өмүр кыйылуу - умирать дарыгер - лекарь үлгү – канон.</p>	<p>Суроолорго жооп бергиле:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Бул окумуштуу канчанчы жылы жашаган? 2. Ибн Сина кайсы илимге негиз салган? 3. Ал кандай эмгектерди жараткан?
---	---

Орозо айт

Орозо тутуу ар бир мусулман адам үчүн эң бир ыйык парз болгон. Анын негизги максаты-соопчулук, ыйманды тазартуу,

адамгерчиликке, эрктүүлүккө тарбиялоо, кудай алдында кетирген күнөөнү жууш.

Ошондуктан, орозо жаман адаттардан сактоо, денени чыңдоо, оору-сыркоодон айыгышка багышталган. Орозонун отузунчу күнү бүтүп, ай жаңырганда айтка даярдык көрүлөт. Үйлөр акталып, короо-жайлар тазаланат. Ар бир адам айт күнүндө кийүү үчүн сыйлуу кийимдерин даярдашат. Эртең айт деген күнү ар бир үй - бүлө боорсок бышырып, даамдуу тамактарды камдашат. Бул күндү эл ай башы дешкен. Ошол күнү ага-туугандар, коңшу-колоңдор бири-бирин чакырышып, тамак ичишет. Союлуучу малга бата кылышат. Ай башы күнү арбактарга арналып куран окулат. Эртеси күндүн мурду көтөрүлгөнчө эркектер таза, сыйлуу кийимдерин кийишип, даарат алышып, эркек балдарын ээрчитип, мечитке барышат, анан болсо дөңгө чогулушат. Кыбыланы карап намаз окулат. Орозо айтты майрамдоо үч күнгө созулат. Орозо айт-соопчулук менен ыймандуулук айты. Ал Алла Таала өкүм кылган отуз күндүк орозонун ийгиликтүү өткөндүгүнө багышталып, шаңдуу майрамдалат.

Сөздүк: ыйык – священный сыйлуу – почитаемый парз – долг даамдуу - вкусный тазартуу – очищение коңшу – сосед.	Суроолорго жооп бергиле: 1. Орозо эмне үчүн кармалат? 2. Орозонун кандай пайдалуу таасири бар? 3. Айт кандай майрамдалат?
--	---

Курманжан Датка

Курманжан Датканын аброю кыргыз тарыхында көрүнүктүү орунду ээлейт. Ал өзү жаратылыш ыйгарган жекече бийик инсандык жана мамлекеттик сапаттары менен журт башына көтөрүлгөн таңгаларлык акылдуу, эрктүү-талапчыл жана кайраттуу зайып болгон. Анын иштери менен ысымы легендаларга айланган. Ошол алыскы замандын көчүндө аны «Алай каны-

шасы» деп аташкан. Уламадан уланган сөздө Курманжандын мүнөзүнүн чыйрактыгы менен акылынын тунуктугу анын ата-энеси тандап берген күйөөсүн чанып таштап кеткен кыз кезинде эле эл көзүнө көрүнгөнү айтылат.

Айтканынан кайтпаган кыз өзүнөн үч эсе улуу күйөөсүнүн боз үйүндө бир күн гана болуп, үйүнө баса бериптир. Ал учурда мындай окуя адам укпаган өзгөчө жорук болгон. Анан ошол учурда анын жерине Алымбек деген бек келип калат. Өзүнүн бийлигине салып кайындалган жаш келинди бошотуп алат да, никелүү жубайы катары өзү менен ала кетет.

Алайды башкарып турган Алымбек Кокондогу хан бийлигине жакын болуп, көп сандаган сарай оюндарына жигердүү катышкан.

Гүлчөдөгү өз конушунда тынч алып жата албай, хан сарайында парваначы деген жогорку даражага жеткен Алымбек датка 1862-жылы кезектеги сарай төңкөрүшүндө козголоңчулардын тузагына илинип, өмүрү кыйылат.

Күйөөсү каза тапкан мезгилде Курманжан Алайдын тагдырын өз колуна бек кармап турган. Ал бир гана алайлыктардын урматтоосуна арзыбастан, ошол эле учурда иш жүзүндө он миң, жигиттен куралган ишенимдүү кошунга таянган. Ошол заманда аялга карата Чыгышта жасалган мамилеге карабастан, Кокон башкаруучулары Курманжанды «датка» даражасы менен Алайдын башкы башкаруучусунун тактысына көтөрүүгө макул болушкан. Өзүнүн бой көтөргөн мүнөзү менен белгилүү болгон Кокондун жогорку өкүмдары Кудаяр хан Курманжан датканы эң атактуу бек катары тосуп алууга аргасыз болгон.

Курманжан датканын генерал М. Скобелев менен болгон дипломатиялык мамилеси

Курманжан датканын Алайдагы кадыр-баркын жакшы түшүнүү менен, Фергананын биринчи аскер губернатору, Шипканын болочок баатыры, өзүнүн мейманын «княгиня» деп атаган генерал М. Скобелев аны баардык сый-урматын көрсөтүп тосуп алган. Орус генералы ага: «Оо, эр жүрөк, тайманбас уулдардын энеси. Мени да өзүмдүн уулум деп кабыл ал», - деп айткан дешет. Бул чыгыш аялынын жүрөгүн

жылытат. Ал аны уулдарына каршылык көрсөтүүнү токтотуу жөнүндө кат жазууга үгүттөйт. Курманжан датка орус башкаруучулары менен андан ары мамиле түзүүдө акыл-эстүүлүктү жана кыраакылыкты көрсөткөн. Бул иште ошол кездеги кыргыздардын арасында кадыр-баркы чоң Шабдан Баатыр кеп жагынан көмөгүн тийгизген.

Ал ошондон кийин 1893-жылы кайгылуу окуя болуп өткөн. Курманжан датканын уулдары Камчыбек, Мамытбек жана небереси Арстанбек контрабандисттердин тобунун уюштуруучулары катары камакка алынышат. «Алай канышасы» орус бийликтерине жардам сурап кайрылат. Камчыбекти куткарып калууга мүмкүн болбоду. 1895-жылы аны даргага асышат. Курманжан датка сүйүктүү уулун өлүм жазасына тартып жатышканда катышып турган.

Мамытбек менен Арстанбек болсо энесинин канатын сууга салып коргогон жигердүү аракетинин, ошондой эле ага жан тарткан орус бийлигинин өкүлдөрүнүн жардамы аркасында эки жылдан кийин сүргүндөн кайтып келишкен. Бул ал үчүн чыныгы майрам болгон.

Ошол жылы Курманжан датка сексен бешке чыккан. Курманжан датканын кадыр-баркы ушунчалык жогору болгондуктан, ал жөнүндө император Николай II-нин өзүнө айтышкан, падыша ага атайын белек тартуулоону чечкен. Белекти камдоодо зергердик иштин эң мыкты чеберлери мээнеттенген. Императордун белегин тапшыруу үчүн Мады кыштагына көп сандаган атчан күзөтчүлөрдүн коштоосунда Оштун уезддик начальниги келген. Ал тартуу чындыгында эле падышанын атына татыктуу белек - ичине империянын мамлекеттик гербинин сүрөтү тартылып, жакут жана розалар менен кооздолгон чынжырчасы жана төөнөгүчү бар аялдардын алтын сааты болучу.

1907-жылдын 1-февралында «Алай канышасы» Курманжан датка 97 жашында каза болгон. Бул күн бүткүл кыргыздар үчүн аза күтүү күнү эле.

Ылайым, бул улуу ысым кылымдарга унутулбай, ыйык барктала берсе экен.

<p>Сөздүк: орун ээлейт – занимает место көрүнүктүү – видное тосуп алууга – встречать аргасыз болгон – был вынужден акыл – эстилүүк – благоразумие өлүм жазасы – смертный приговор күзөтчүлөр – охрана ак падыша - белый царь татыктуу белек тартуулады – отправил достойный подарок</p>	<p>Суроолор: 1. Курманжан Датканын кыргыз элинин тарыхында кандай орун ээлейт? 2. Курманжандын күйөсү каза болгондон кийин, ал кандай кадамга мажбур болду? 3. Россия менен карым – катнаштары болгон беле?</p>
--	---

Касым Тыныстанов

Революциядан кийин биздин мамлекеттүүлүгүбүздүн негизин түзгөн жаркын инсандардын тизмеси Касым Тыныстановдун ысымысыз толук болбой калаары эле. Ал 1901-жылы туулуп, бар болгону 37 гана жыл жашады. Ушул эле куракта А.С. Пушкин жарык дүйнө менен кош айтышкан.

Жаратылыш К. Тыныстановдон эч нерсени аябаптыр, ал талант-шыгы ашып-ташыган көп кырдуу инсан катары таанылган. Касым-акын, драматург, прозачы, тилчи, адабият таануучу, фольклорчу, агартуучу болгон; акырында ал-өз мезгилинин көрүнүктүү мамлекеттик ишмери эле. Улуттук аң-сезимдин жаңыруу доорунда, улуттук кайра жаралуунун мезгилинде жаңы башталыштардын башатында турууну дал ушундай көп кырдуу таланттуу инсандарга тагдырдын өзү бурган көрүнбөйбү.

Бул мезгил чындыгында эле улуттук кайра жаралуунун учуру болучу.

Жаш бөбөктөн тартып чоң кишиге чейин-бүтүндөй билимсиз эл сабатсыздыгын жоюп жатканда, бул эмне улуттук кайра жаралуу эмес бекен? Эл жапырт билимге умтулуп,

алга шыктанып жатса, бул улуттук кайра жаралуу эмей эмне? Ал кез жамы журттун кылымдардан бери келаткан караңгылыктан жарыкка, жаңы дүйнөгө умтулган учуру эле!

Кыргыз элинин тагдырындагы дал ушундай тарыхый учурда Касым Тыныстанов бир гана республиканын бүткүл агартуу иштеринин башында турбастан, ошондой эле алгачкы мыкты окуу китептерин түзүүгө жана жазууга да түздөн-түз катышкан. Кыргыз АССРинин биринчи Эл агартуу комиссары Касым Тыныстанов 26 жашында өзгөчө маанилүү мамлекеттик жана коомдук ишке катышып, ошол эле учурда окуу китептерин жазуунун үстүндө эмгектене берет.

Азыркы көрүнүктүү тилчилер белгилегендей, ал окуу китептери өзүнүн деңгээли, мазмуну жана илимий далилдери жагынан алгачкы баа-наркын биздин күндөрдө да жогото элек.

К. Тыныстанов «Биз эмне үчүн латын алфавитине өтүүгө басым жасайбыз?» -деген макаласын жарыялап, биринчилерден болуп араб алфавитинен латын алфавитине өтүү жөнүндө маселе койгон.

Бул макалада окумуштуу «латын алфавитин кабыл алуунун максаты Чыгыштын ак чалма оронгон ажы-молдолорун жок кылуу үчүн эмес, а кыйла табигый жол менен өзүбүздүн адабиятыбызды жана маданиятыбызды түзүү» экендигин белгилеген. Жаңы алфавитти киргизүү жеңил иш эмес экендигин жакшы түшүнүү менен, ал «Жаңы алфавиттин достук коомун» тузот. 1925-жылы Бишкектеги илимий-агартуучулук съездде Касым Тыныстановдун сунушу колдоого ээ болгон. Касымдын 1926-жылы жаны жазуу ишинин калыптануу маселесине арналып Бакуда өткөн Бүткүл союздук түркологиялык конференцияда негизги докладчылардын биринен болуп бекитилгендиги эле түркологдордун арасында анын илимий кадыр-баркынын жогору экендигине күбө.

К. Тыныстанов кыргыз тилинин тыбыштык катарын зор шыктануу менен жазгандыгын, тыбыштардын классификациясын бергендигин, бүгүн да өз маанисин жоготпогон аныктаманы сунуш кылгандыгын тилчилер бир добуштан белгилешет. Аны Ата Мекендик фонологиянын баштоочуларынын бири катары эсептешет! Андан кийин

К. Тыныстанов эне тили боюнча окуу китептерин жазууда чоң ишке киришкен. Анын бул эмгеги азыркы учурдун талаптары боюнча да жогорку баага татыктуу.

Касым Тыныстановдун эмгектеринен кыргыздардын бүтүндөй бир мууну сабаттуулукту өздөштүрүп, эне тилинде жазууга үйрөнгөн.

«Кыргыз тилинин морфологиясы» туруктуу мектеп окуу китебинин үлгүсү болуп калды. Кийинки окуу китеби «Кыргыз тилинин синтаксиси». Бул эмгектин редактору болочок академик биздин атактуу сөздүктөрүбүздүн түзүүчүсү К. К. Юдахин болгондугу өзгөчө маанилүү. К. Тыныстанов мамлекеттик ишмер катары Ата Мекендик илимдин, маданияттын, искусствонун өнүгүшүнө зор камкордук көргөн. К. Тыныстановдун өтүнүчү боюнча атактуу тарыхчы В.В. Бартольд кыргыздардын тарыхы боюнча эмгек жаза турган оюн билдирип, өзүнүн бул убадасын орундатууга жетишти: анын «Кыргыздар» аттуу эмгеги-XX кылымдагы Түркологиядагы көрүнүктүү изилдөөлөрдүн бири. Касым Тыныстанов бүткүл дүйнөгө белгилүү окумуштуу Е.Д. Поливановду кыргыз илимин өнүктүрүү үчүн Кыргызстанга чакырган: кийинчерээк жакын достордон болуп калышкан бул эки окумуштуунун тагдыры трагедиялуу аяктады - тоталитардык түзүлүштүн эч кимди аябас ырайымсыз маани-маңызы мына ушундан көрүндү.

К. Тыныстанов партиялык бийликте чоң кызматтарды ээлеген эмес. Ал биринчи Эл Агартуу комиссары болгон. Анын адамдык касиети мына ушунда эле. Бирок, ошол мезгилдин жаркын инсандары сыяктуу эле, аны да кайгылуу кырсык четте калтырбады. 1937-жылдын 1-августунун түнүндө ал камакка алынды. Ошол кезде анын досу окумуштуу Е.Д. Поливанов дагы камакка алынган эле. Ошол жылдары «Манас» эпосун кеңири жайылткандардын бардыгы репрессияланган.

Бирок биз, кийинки муундар, Касым Тыныстановго алгачкы кеңири жол чапкан башталыштары үчүн, келечектеги муундарга калтырууга үлгүргөн баалуу мурасы үчүн ыраазыбыз. Бул мурасты улуттук сыймык катары сактоо - биздин парзыбыз.

<p>Сөздүк: камакка алынды- взят под арест кеңири жайылтуу – широко рас- пространялся баалуу мурас – ценное наследие биздин парзыбыз – наш долг ырайымсыз – безжалостно өздөштүрүп – осваивать илимий – агартуучулук- научно просветительское окумуштуу – учёный</p>	<p>Суроолор: 1. К. Тыныстановдун кыргыз улуттук жазусууна тиешеси барбы? 2. К. Тыныстанов эл агартуу багытында кандай илимий булактары менен белгилүү? 3. Е.Д. Поливанов ким болгон? 4. Эмне себептен К. Тыныстанов жана Е.Д. Поливанов репрессияланышты?</p>
--	--

II БӨЛҮК

КЫРГЫЗ ТИЛДҮҮ СТУДЕНТТЕР ҮЧҮН ФОНЕТИКАЛЫК ЖАНА МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН КЫСКА ТАКТАЛЫП ЧЫККАН ЭРЕЖЕЛЕР

2014-2020-жылдарда Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы (мындан ары – Программа) Кыргыз Республикасынын Конституциясына, «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, 2013-2017-жылдардын мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына жана Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясына, ошондой эле Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү Концепциясына ылайык иштелип чыккан.

2013-2017-жылдарда Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында мамлекеттик тилдин бириктирүүчү ролун күчөтүү жана тилдик көп түрдүүлүктү өнүктүрүү Кыргызстан элинин биримдигинин негизги фактору катары аныкталган. Мамлекеттик тилди билүү - Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын парзы жана милдети. Мындай билим анын атаандаштык жөндөмүн жана коомдук турмушка жигердүү катышуусун аныктайт. Бул максаттарга жетишүү үчүн мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жарандык коомдун биргелешкен иш-аракеттерин күчөтүү зарыл.

1. Говор

Диалектинин ичиндеги тилдик өзгөчүлүктөр говор деп аталат. Кыргыз тилинде Талас, Чүй, Ысык-Көл, Тянь-Шань, Ош, ичкилик ж.б.говорлору бар.

2. Диалектология

Адабий тилдеги диалектилерди окуп, үйрөнүү жөнүндөгү илим диалектология деп аталат. Диалектология гректин dialektos -сүйлөшүү жана logos -илим деген сөздөрүнөн пайда болгон.

3. Диалектография

Айрым тилдин жергиликтүү диалектилеринин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана лексикалык составы жөнүндө системалуу кабар берүү.

4. Тарыхый диалектология

Ар бир говордун, диалектинин пайда болуш тарыхын, өзгөрүш себептерин, ар бир тилдин калыптаныш процессин, алардын башка диалектилер жана тилдер менен болгон мамилелерин изилдейт.

5. Синерезис

Дифтонгтордун алсырап, созулмаларга айланып кетиши мисалы: таг, тав – тоо, сив-суу ж.б.

6. Адабий тил

Адабий тил деп элдик (уруттук) тилдин негизинде калыптанып, белгилүү бир нормага салынган, айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталган, айтылуу ойду даана бере ала турган, комдун бардык өкүлдөрүнө тиешелүү болгон тилди айтабыз.

7. Аглютинативдик тилдер

Сөздүн уңгусунан кийин мүчөлөрдүн тизмектелип жалгануусу менен өзгөрүлүүчү тилдер.

Мисалы: жардам+даш+уу+чу+лар+ды, китеп (б) +и+нин, киши+лер+дин, эмгек+чи+лер+дин ж.б. Бул тилдерге түрк (казак, кыргыз, өзбек, түркмөн, алтай, якут, татар, башкыр, каракалпак, хакас, азербайжан жана монгол тилдери кирет.)

8. Флективдүү тилдер

Уңгу менен мүчөнүн айкалышынан уңгунун алгачкы түрү жана составы өзгөрүп, уңгу менен мүчөнүн чеги өзгөрүлүп кеткен тилдер. Мисалы: сон-сна,писать-пишу, дай-давать,брал-бери, Москва - московский ж.б.

9. Аморфтук тилдер

Сөздүн уңгусуна мүчөлөр уланбай турган тилдерге: вьетнам,кытай, япон ж.б.тилдери кирет.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

1. Лексикология

Тилдин сөздүк составынын азыркы жана анын мурунку өсүш абалын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. Лексикология грек-тин Lekis-сөз,Logos-окуу деген сөзүнөн алынган.

2. Лексика

Тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы лексика деп аталат.

3. Сөздүк состав жана сөздүк фонду

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүк состав деп аталат. Сөздүк составдагы эң башкы нерсе сөздүн фонду болуп саналат. Ага тилдин уюткусу болгон уңгу сөздөр кирет.

Сөздүк курамына караганда сөздүк фонду өтө жай өзгөрөт, ал бир нече доорду башынан өткөрөт.

4. Диалектикалык лексика

Белгилүү бир диалектиге мүнөздүү болгон же ал диалектиде өз маанисинен башка маани берген сөздөр диалектте лексика деп аталат.

5. Жалпы элдик лексика

Тилдеги жалпыга белгилүү, түшүнүктүү жана күнүмдүк турмушта дайыма колдонулуучу сөздөр.

6. Көп маанилүү сөздөр

Бир эле сөздүн көп мааниде колдонулушу. Мисалы: ас (илүү) –ас (өңүнөн асып кетүү), аш (тамак)-аш (ашып кетүү), там(тамуу) – там (үй), таң (тануу) - таң (таң атуу)

7. Жеке маанилүү сөздөр

Бир нерсенин атын билдирип турган сөздөр жеке маанилүү сөздөр деп аталат. Мисалы: адам, шаар, кыш, жамгыр, тоо, мектеп, бала, китеп ж.б.

8. Сөздүн лексикалык мааниси

Ар бир сөздүн өз башындагы материалдык мааниси лексикалык мааниси деп аталат. Мисалы: мал, сүт, үй, китеп, темир, чачылган, машина, үстөл, жыгач ж.б.

9. Сөздүн өтмө мааниси

Жаратылыштагы кээ бир нерселердин, түшүнүктөрдүн атынан тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр аркылуу берилиши сөздүн өтмө мааниси деп аталат.

Мисалы: тумшук – канаттуулардын тумшугу, тоонун тумшугу, кочкор тумшук ж.б.

10. Синонимдер

Айтылышы ар түрдүү, мааниси бири-бирине жакын сөздөр синонимдер деп аталат. Мисалы:

бөрү-карышкыр, акылдуу-эстүү, киши-адам, мыкты-сонун, кооз-сулуу-көркөм, бактылуу-таалайлуу ж.б.

11. Омонимдер

Айтылышы бирдей, мааниси ар башка болгон сөздөр омонимдер деп аталат. Мисалы: ат (зат атооч)-ат(этиш), ак(сын атооч)-ак (этиш), жаш(сын атооч)-жаш(зат атооч), үй (зат атооч)-үй(этиш), жат(этиш)-жат(тактооч)ж.б

12. Антонимдер

Мааниси бири-бирине карама-каршы айтылган сөздөр антонимдер деп аталат. Мисалы: аз-көп, өйдө-төмөн, чоң-кичине, келдим-кеттим, баш-аяк, улуу-кичүү, ак-кара ж.б.

13. Неологизмдер

Тилдин сөздүк составында пайда болгон жаңы сөздөр неологизмдер, деп аталат. Мисалы: космонавт, спутник, учкуч-космонавт, корабль, ракета, автоматтык станция, орбита ж.б.

14. Архаизмдер

Тилдин сөздүк составындагы эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр архаизм деп аталат. Мисалы: хан, буюрсун, ак падыша, найза, келте, калкан, чырак ж.б.

15. Кесиптик лексика

Белгилүү бир кесипке таандык болуп айтылган сөздөр кесиптик лексика деп аталат. Мисалы: врач доктор, аптека, операция, хирург, бинт-медицина кызматкерлерине; живопись, графика, скульптура, портрет ж.б. – сүрөтчүлүк кесиптегилерге; очерк, аңгеме, повесть, роман, поэзия ж.б. – жазуучуларга таандык.

16. Метафора

Заттарды, нерселерди айрым белгилеринин окшоштугуна карай башка сөз менен атоо. Мисалы: бут – адамдын буту, столдун буту, кулак – адамдын кулагы, казандын кулагы, көз – малдын көзү, терезенин көзү ж.б.

17. Метонимия

Бир нерсенин атын экинчи түшүнүктүн ордуна колдонуу. Мисалы: Эки чыны ичти (эки чыны кымыз ичти дегендин ордуна), Пушкинди жаттоо (Пушкиндин чыгармаларын жаттоо) ж.б.

ФОНЕТИКА

1. Фонетика

Тилдеги тыбыштардын жасалышы, тыбыштык системасы, тыбыштык өзгөрүүлөрү жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы. Гректин *phone*– үн деген сөзүнөн алынган.

2. Сүйлөө органдары

Тыбыштарды жасоого катышкан органдарыбыз сүйлөө органы деп аталат. Сүйлөө органдарына: дем алуу органдары, үн

түйүндөрү, ооз жана мурун көңдөйү, тил жана эриндер, борбордук нерв системасы кирет.

3. Тыбыш жана тамга

Сөздөгү айрым үндөр тыбыш деп аталат. Тыбыштарды белгилөө үчүн алынган шарттуу белги тамга деп аталат. Кыргыз тилинде 36 тамга, 39 тыбыш бар.

4. Алфавит

Белгилүү бир тартип боюнча кабыл алынган тамгалардын жыйындысы алфавит деп аталат. Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлүп, үч тамга (ө, ү, ң) кошулган. Орус алфавитине 1941-жылдан баштап өтгүк.

Кыргыз алфавитиндеги тамгалар жана алардын аталышы

№	Басма түрү	ата-лышы	№	Басма түрү	ата-лышы	№	Басма түрү	ата-лышы
1	Аа	а	13	Лл	Эл	25	Фф	эф
2	Бб	Бэ	14	Мм	Эм	26	Хх	Ха
3	Вв	Ве	15	Нн	Эн	27	Цц	Цэ
4	Гг	Ге	16	Ң	ыҢ	28	Чч	Чэ
5	Дд	дэ	17	Оо	О	29	Шш	Ша
6	Ее	Е(йе)	18	Өө	Ө	30	Щщ	Ща
7	Её	Ё(йо)	19	Пп	П	31	Ъъ	Ажыр. бел.
8	Жж	Жэ	20	Рр	Эр	32	Ыы	Ы
9	Зз	Зэ	21	Сс	Эс	33	Ьь	Ичкер. бел.
10	Ии	И	22	Тт	Тэ	34	Ээ	Э
11	Йй	Ий	23	Уу	У	35	Юю	Ю(йу)
12	Кк	ка	24	Үү	Ү	36	Яя	Я(йа)

5. Үндүү тыбыштар

Жалаң гана үн катышып айтылган тыбыштар үндүү тыбыштар деп аталат. Алар: а, о, э, и, ы, у, ү, аа, оо, ээ, уу, үү-14.

6. Үндүүлөрдүн бөлүнүшү

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштар тилдин, эриндин катышына, жаактын ачылышына жана созулуп айтылышына карай төрткө бөлүнөт.

7. Жоон үндүүлөр (түпчүлдөр)

Жоон үндүүлөр айтканда тилдин учу астыңкы тишке тийбей артка карай тартылып, тилдин түбү бир аз өйдө көтөрүлөт. Жоон үндүүлөр: а, о, ы, у кирет.

8. Ичке үндүүлөр

Ичке үндүүлөрдү айтканда тилдин учу алга карай бир аз жүткүнчүктөп, тилдин ортосу тандайды көздөй көтөрүлөт да, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ичке чыгат. Ичке үндүүлөргө: э, и, ө, ү кирет.

9. Эрин үндүүлөр

Кыргыз тилиндеги айрым үндүүлөрдү айтканда эки эрин чормоюп, алга жүткүнчүктөйт. Демек, эриндин жардамы менен айтылган тыбыштар эрин үндүүлөр деп аталат. Аларга: о, у, ө, ү кирет.

10. Эринсиз үндүүлөр

Айрым үндүүлөрдү айтканда эрин артка жыйрылып, аба эркин чыгат, б.а. эрин катышпайт. Аларга: а, ы, э, и кирет.

11. Кең үндүүлөр

Жаактын кең ачылышы менен жасалган үндүүлөр кең үндүүлөр деп аталат. Алар: а(аа), э(ээ), о(оо), ө(өө).

12. Кууш үндүүлөр

Ооздун ачылышы кууш болуп, тилдин өйдө көтөрүлүшү аркылуу жасалган үндүүлөр. Алар: ы, и, у, ү, уу, үү.

13. Созулма үндүүлөр

Кыска үндүүлөргө караганда созулуп айтылган, өз алдынча фонемалык касиетке ээ болгон үндүүлөр созулма үндүүлөр деп аталат.

14. Кыска үндүүлөр

Созулуп айтылбастан, кыска айтылган үндүүлөр. Алар: а, э, о, ө, у, ү, ы, и.

15. Э, Е тамгаларынын жазылышы

Кыргыздын төл сөздөрүндө Э тыбышы сөздүн башында келсе Э менен, үнсүз тыбыштардан кийин жана сөз аягында келсе Е менен жазылат. Мисалы: эл, эрдик, эне, желек ж.б.

Эгер Й жана Е тыбыштары катар келсе, Е менен жазылат. Мисалы: кийет-киет, чийет - чиет ж.б.

Орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө Э, Е тыбыштары кандай жазылса, кыргыз тилинде да так ошондой жазылат: экзамен, аэропорт, Енисей, газета ж.б.

16. Я, Ю, Е, Ё тамгаларынын жазылышы

Жазууда а, о, у, э үндүү тыбыштары й тыбышынан кийин келсе, я, ю, е, ё тамгалары менен жазылат. Мисалы: аяк, туюк, киём, коён ж.б.

Созулма: оо, уу, үндүүлөрү й тыбышынан кийин келсе, ё, ю, ю, у түрүндө жазылат: боёю, коюу.

Орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдө я, ю, е, ё тамгалары орус тилиндегидей жазылат: октябрь, костюм, шофёр, варенье ж.б.

17. Үндүүлөрдүн эки сөз арасында айтылышы

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү үндүүлөр менен аяктаса, экинчи сөзүнүн башкы тыбышы үндүүлөр менен башталса, эки сөз арасындагы үндүү тыбыштын бири түшүп айтылат. Мисалы:

Айтылат:	Жазылат:
сарала	сары ала
барелек	бара элек
алтай	алты ай
айталбай	айта албай ж.б.

18. Бир сөз ичиндеги үндүүлөрдүн алга ээрчиши

Эгерде сөздүн аяккы мууну жоон үндүү болсо, мүчөдөгү үндүү тыбыш да жоон үндүү болот: жылкычы, шаарга, айылдан, тоодо ж.б.

19. Үнсүз тыбыштар

Айтылганда жолтоолукка учурап, көбүнчө шыбыштын жардамы менен жасалган тыбыштар үнсүз тыбыштар деп аталат. Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар -22.

20. Үнсүздөрдүн бөлүнүшү

Кыргыз тилиндеги үнсүз шыбыштар жасалуу ордуна, жасалуу ыгына, үн менен тыбыштын катышына карата үч топко бөлүнөт.

21. Үнсүздөрдүн жасалуу ордуна карай бөлүнүшү

Үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт.

1. Кош эринчил үнсүздөр

Бул тыбыштар астынкы эриндин тийишкен абалынан жасалат. Алар: б, п, м.

2. Тиш эринчил үнсүздөр.

Бул үнсүздөрдү айтканыбызда астыңкы эринибиз үстүнкү тиштерге тийишип айтылат, булар: ф, в.

3. Учкул үнсүздөр.

Учкул үнсүздөрдүн айрымдары тилдин учу тиштерге же таңдайдын алды жак бөлүгүнө тийишкен учурда жасалса, айрымдарды ушул органдардын бири-бирине анча тийишпей, жакындашкан абалда жасалат. Алар: т, д, з, с, ч, ш, ж, н, л, р, ц, щ.

4. Орточул үнсүздөр

Бул тыбыштар тилдин орто бөлүгү таңдайга жакындап көтөрүлгөн абалда жасалат. Алар: й, к, (и), г(и).

5. Түпчүл үнсүздөр

Тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайга тийишкенде же жакындап көтөрүлгөндө жасалат. Буларга: к(ы), г (ы), н, х тыбыштары кирет.

6. Үнсүздөрдүн жасалуу ыгына карай бөлүнүшү

Үнсүздөр жасалуу ыгына карай жарылмалар, жылчыкчылдар, мурунчулдар, капталчыл үнсүздөр, дирилдеме үнсүздөр, бириккен үнсүздөр болуп бөлүнөт.

а) Жарылма үнсүздөр

Бул тыбыштарды айтканыбызда аба бири-бирине кептелип, бириккен органдардын арасын жарып чыгат да, бири-бирине кептелип турган органдар (эрин, тил, менен таңдай же тил менен тиштер) тез ажырап кетет. Алар: б,п,д,т,г,(гүл), к (көл), к (кол).

б) Жылчыкчыл үнсүздөр

Сүйлөө органдарыбыздын (тил менен таңдай же тил менен тиш) бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашынан өтө кууш жылчыкча түзүлөт. Аба ошол жылчыкча аркылуу сүрүлүп өтүшүнөн жылчыкчыл үнсүздөр жасалат. Буларга: э,с,ж,ш,й,г,в,ф,х үнсүздөр кирет.

в) Мурунчул үнсүздөр

Кыргыз тилинде м,н,ң тыбыштары аба мурун көңдөйү аркылуу өткөндө жасалат.

г) Капталчыл үнсүздөр

Капталчыл үнсүздөргө: Л тыбышы кирет. Бул үнсүздү айтканда, тилдин учу үстүңкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өткөндө жасалат.

д) Дирилдеме үнсүздөр

Р тыбышы дирилдеме үнсүз деп аталат, себеби бул үнсүздү айтканыбызда, тилдин учу дирилдеген абалда болот.

е) Бириккен үнсүздөр

Бириккен үнсүздөр: щ, ц. Бул тыбыштарды айтканыбызда, жарылмалар менен жылчыкчылдардын жасалыш белгилери өз ара айкалышып турат.

7. Үнсүздөрдүн үн менен шыбыштын катышына карай бөлүнүшү

Үнсүздөр үн менен шыбыштын катышына карата уяң үнсүздөр, шуулдама үнсүздөр, каткалан, жумшак, түгөйлүү жана түгөйсүз болуп бөлүнөт.

а) Уяң үнсүздөр .

Уяң үнсүздөргө: л, м, н,ң,р тыбыштары кирет. Бул үнсүздөр шыбышка караганда үндүн көбүрөөк катышып, айтылышы менен жасалат.

б) Шуулдама үнсүздөр.

Шуулдама үнсүздөр жалаң шыбыш менен же шыбыш менен үндүн катышы менен үндүн катышы аркылуу жасалат. Булар өз ара төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

в) Каткалаң үнсүздөр

Үн катышпай, жалаң гана шыбыш аркылуу жасалган үнсүздөр каткалаң үнсүздөр деп аталат. Алар: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, щ, ш.

г) Жумшак үнсүздөр

Шыбыш менен үндүн кошулушу аркылуу жасалган үнсүздөр жумшак үнсүздөр деп аталат. Аларга: б, в, г, д, ж, з, й, л, м, н, р, л кирет.

д) Түгөйлүү үнсүздөр

Кыргыз тилиндеги түгөйлүү үнсүздөр -б-п, в-ф, д-т, ж-ш, з-с. Булардын айтылышы бири-бирине жакын болгондуктан түгөйлүү үнсүздөр деп аталат.

е) Түгөйсүз үнсүздөр

Түгөйсүз үнсүздөр: л, м, н, ң, р, й, х, ц, ч, щ.

8. К, Г тамгаларынын жазылышы

1. Эгерде өзүнөн кийин же мурунку үндүүлөр жоон (а, о, у, ы), болсо, к, г, тамгалары к(ы), г(ы)болуп, тилдин түп жагы менен айтылат: кагаз, карга, балык, жылкы ж.б.

2. Эгерде ичке үндүүлөр менен (и, э, ө) келсе, к, г тыбыштары к(и), г(и) болуп айтылат: киши, эмгек, көмүр, жээк.

3. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдө к, г тыбыштары жоон үндүүлөр менен айкашып келсе да, ичке болуп окулат: газета, педагог, космос ж.б.

9. Ж тамгасынын жазылышы

1. Кыргыздын төл сөздөрүндө ж тамгасы тилдин учу таңдайдын алдыңкы бөлүгүнө тийүү менен айтылат: **жаз, жарык, жеңил** ж.б.

10. Муун

Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш муун деп аталат. Сөз бир же бир нече муундан турат. Сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот.

Мисалы: ак, нан, эт, сөз, бир, ки-теп ж.б.

Сөздөгү я, ю, е, ё, тамгалары жана созулма үндүүлөр гана муунду түзөт. **Сы-я, бо-ёк, чо-юн, тоо, суу** ж.б.

Муун ачык жана жабык муун болуп экиге бөлүнөт.

а) Ачык муун.

Үндүүлөр менен аяктаган муун ачык муун деп аталат. Мисалы: бала, терезе, көпүрө;

б) Жабык муун

Үнсүздөр менен аяктаган муун жабык деп аталат.

Мисалы: жалбырак, көгүчкөн, көйнөк;

в) Сөздөрдү муунга ажыратуу

1. Бир муунду сөздөр муунга ажырабайт

Мисалы: суу, ээн, топ, жар.

2. Эки үндүүнүн ортосуна келген бир үнсүз тыбыш экинчи үндүүгө кошулуп, муунга ажырайт.

Мисалы: ке-ре-бет, те-мир, то-гуз, ба-ла, те-гир-мен.

3. Эки үндүүнүн ортосуна эки үнсүз тыбыш келсе, экинчи үндүүгө кошулуп, муунга кошулуп, муунга ажырайт.

Мисалы: пар-га, кө-пө-лөк, кур-даш-тар, иш-мер.

11. Ташымал

Сөздөрдү ташымалдоо төмөнкү тартипте болот:

1. Бир муундуу сөздөр ташылбайт.

Мисалы: даңк, төрт, өрт, журт.

2. Бир тамгадан турган муундарды жол аягына калтырып же жаңы жолго ташууга болбойт.

Мисалы: ө-мүр, а-раба, а-кын, аа-лам.

3. Сөздөгү созулма үндүүлөрдү эки бөлүп ташууга болбойт.

Мисалы: бу-удай эмес, буу - дай, то-олуу эмес, тоо-луу.

12. Орфоэпия

Адабий тилдеги сөздөрдү туура айтуу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы орфоэпия деп аталат. Орфоэпия адабий тилге жатпаган диалектилик өзгөчөлүктөрдү жоюп, адабий тилдин калыптанышын камсыз кылат.

13. Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери

1. Адабий тилде н тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат: нарк, начар, нечен, ным ж.б.

2. Жергиликтүү диалектилерде жумшак г тыбышы менен башталган бир нече сөздөр адабий тилде каткалаң к тыбышы менен берилет: кеп, килем, күнөө ж.б. Бирок гүл, газета, гектар, газ, сыяктуу сөздөр г тыбышы менен берилет.

3. Айрым диалектилерде жумшак б тыбышы менен башталып айтылган сөздөр орфоэпиянын нормасы боюнча п тыбышы боюнча жазылат: пайда, пахта, пейил, пикир. Ал эми айрым диалектиде каткалаң п тыбышы менен башталган сөздөр б менен жазылат. Мисалы: балбан, байпак, бычак ж.б.

4. Кээ бир диалектилердеги этиш сөздөрдө колдонулган л тыбышынын түшүрүлүп айтылышы орфоэпиялык нормага туура келбейт. Мисалы: болбойт –бовойт, болуптур - боптур ж.б.

Орфография

Адабий тилдеги сөздөрдү туура жазуу үчүн иштелип чыккан эрежелердин жыйындысы орфография деп аталат.

Ар кандай тилдин орфографиясы белгилүү бир принципке багынат жана ал принципти негиз кылып алат.

Орфографиянын төмөндөгүдөй принциптери бар.

Фонетикалык принцип

Тилдеги сөздөр оозеки речте айтылса, ошондой жазууну талап кылган принцип фонетикалык принцип деп аталат. Фонетикалык принцип кыргыз орфографиясынын негизги принциби боло албайт, себеби кыргыз адабий тилиндеги сөздөр айтылышы же угулушу боюнча жазылбайт.

Морфологиялык принцип

Сөздөрдүн ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эске алынбай, алардын уңгу түрүндөгү баштапкы формасын өзгөртпөй жазуу морфологиялык принцип деп аталат. Мисалы: түңкү эмес-түңкү, кашты эмес-качты, ушту эмес-учту, өкөө эмес - экөө ж.б.

Тарыхый принцип

Сөздөрдү азыркы айтылышында жазбастан, мурунку, же болбосо алгачкы айтылышы боюнча жазуу тарыхый принцип деп аталат. Бул принцип кээде салттуу принцип деп да аталып жүрөт.

Фонематикалык принцип

Сөзгө катышкан фонемаларды угулушундай жазбастан, фонемалык өзгөчөлүгүнө ылайык жазуу принциби фонематикалык принцип деп аталат. Мисалы:

ава эмес - аба (аба ырайы)
тааппер эмес - таап бер
күштүү эмес - күчтүү
сөссүз эмес - сөзсүз
наңга эмес - наңга ж.б.

Морфология-фонетикалык принцип

Кыргыз орфографиясы өзүнчө фонетикалык, же өзүнчө морфологиялык принципке багынбайт. Ал кошмо принципке, б.а. морфология-фонетикалык принципке багынат. Демек, кыргыз тилиндеги сөздүн уңгусу морфологиялык, ага улануучу мүчөлөр фонетикалык принципке негизделип жазылат. Мисалы: мектеп+те+ги+лер+дин, кыр+гыз+да+гы+лар+дай ж.б.

Орфографиянын эрежелери

Кыргыз орфографиясынын төмөндөгүдөй негизги эрежелери бар: Кээ бир тамгаларды жазуу эрежелери.

Баш тамгаларды жазуу эрежелери.

Уңгу сөздөрдү жазуу эрежелери.

Татаал сөздөрдү жазуу эрежелери.

Дефисти жазуу эрежелери.

Мүчө айкашкан уңгу сөздөрдү жазуу эрежелери.

Кээ бир үнсүз тыбыштардын сөз аягында өзгөрүү эрежелери.

Уңгу менен мүчөнүн ортосунда кээ бир үнсүздөрдүн айтылышы.

Эки сөздүн ортосунда кээ бир тыбыштардын айтылышы жана жазылышы.

Мүчөлөрдүн кыскарган түрлөрүнүн жазылышы.

Созулма мүчөлөрдүн жазуу эрежелери.

Грамматика

Сөздөрдүн өзгөрүшү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айтылышы жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы грамматика деп аталат.

Грамматика морфология жана синтаксис деп аталган эки бөлүмдөн турат.

Морфология

Сөздөрдүн жасалышы жана курулушу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы.

Сөз

Айрым бир кубулушту билдирүүчү адам баласынын речиндеги айрым ойдун эн майда бөлүкчөлөрү сөз деп аталат. Сөз уңгу жана мүчөдөн турат.

Уңгу

Сөздүн айрым бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон бөлүгү уңгу деп аталат. адам, коом, тил, сөз, тоо, асман, кел, эки ж.б.

Мүчө

Уңгуга уланган сөздүн кошумча бөлүгү мүчө деп аталат: бала+га, жер+ди, суу+да, мал+чы, мектеп+те, шаар+да ж.б.

Мүчө сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй сөздөр

Бир гана сөздөн түзүлгөн сөздөр жөнөкөй сөз деп аталат. Мисалы: киши, адам, мектеп, тоо, институт ж.б.

Кош сөздөр

Катар айтылуу аркылуу бир мааниге ээ болгон, бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү айтылып, эки же андан ашык сөздөн түзүлгөн сөздөр кош сөздөр деп аталат.

Мисалы: ата-эне, үй-бүлө, оокат-тиричилик, кийим-кечек, азык-түлүк ж.б.

Кош сөздөр мааниси боюнча төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт: маанилеш кош сөздөр, карама-каршы маанидеги кош сөздөр, кайталама кош сөздөр.

Маанилеш кош сөздөр

Кош сөздүн составында турган ар бир сөз өз алдынча лексикалык мааниге ээ болсо, маанилеш кош сөздөр деп аталат.

Мисалы: аман-эсен, курбу – курдаш, эже-сиңди ж.б.

Карама-каршы маанидеги кош сөздөр

Кош сөздүн составында турган сөздүн бири экинчисине карама-каршы мааниде айтылат. Мисалы: оң-тетири, жакшы-жаман, өйдө-төмөн, улуу-кичүү ж. б.

Кайталанма кош сөздөр

Бир сөздүн эки же андан көп ирет кайталанып айтылышынан пайда болгон сөздөр. Мисалы: чоң-чоң, бара-бара, кызыл-кызыл, ылдам-ылдам, тез-тез, узун-узун ж.б.

Кош сөздөрдүн жазылышы.

Кош сөздөр дефис аркылуу жазылат. Мисалы: бак-дарак, курал-жарак, ага-ини, жер-суу, уй-пуй, мал-сал ж.б.

Кошмок сөздөр

Эки же андан ашык сөздөн түзүлүп, бир гана аталышты билдирген татаал сөздөр кошмок сөздөр деп аталат. Мисалы: жол башчы, өнөр жай, басма сөз, боз үй, Жалал-Абад, Ысык-Көл, От-уз-Адыр, Кара-Суу ж.б.

Кошмок сөздөрдүн жазылышы

1. Кошмок сөздөрдүн ар бир составдык бөлүгү арасына белги коюлбастан бөлөк жазылат: Мисалы: таш бака, темир жол, бала бакча, жол башчы, козу карын, кара жыгач, ит мурун ж.б.

2. Географиялык энчилүү аттар белгилүү жол каттамынын чегин билдирип турган учурда арасына сызыкча коюлуп, баш тамга менен айрым-айрым жазылат: ОШ-Эркечтам-Кашкар жолу, Пекин-Үрүмчү-Алматы-Бишкек темир жол каттамы.

Сөздүк состав

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүк состав деп аталат.

Сөздүк фонд

Тилдин сөздүк составындагы башкы нерсе сөздүк фонд болуп эсептелет. Сөздүк фондуна тилдин уюткусу уңгу сөздөр кирет.

Морфема

Сөздүн маани берүүчү бөлүгү же мааниси жагынан бөлүнбөй турган грамматикалык форма морфема деп аталат.

Сөз түркүмдөрү

Тилдеги сөздөрдүн маанилерине жана грамматикалык формаларына карай ар түрдүү топко бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат.

Зат атооч	Сырдык сөз
Сын атооч	Тууранды сөз
Сан атооч	Кызматчы сөздөр
Ат атооч	(жандооч, байламта
Этиш	бөлүкчө жана модал
Тактооч	сөздөр).

Сөз түркүмдөрү маани берүүчү сөздөр жана кызматчы сөздөр болуп экиге бөлүнөт.

Маани берүүчү сөздөр

Маани берүүчү сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышып, заттын атын, сын-сыпатын, касиетин, санын, кыймыл-аракетин, ал-абалын, атын билдиришет.

Маани берүүчү сөз түркүмдөрү.	
Зат атооч	Этиш
Сын атооч	Тактооч
Сан атооч	Тууранды сөз
Ат атооч	Сырдык сөз

Кызматчы сөздөр

Кызматчы сөздөр деп сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып, өз алдынча турганда сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албаган сөздөрдү айтабыз. Аларга: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр кирет.

Зат атооч

Заттын атын же заттык түшүнүктү билдирүүчү сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч Ким? Эмне? Кимдер? Эмнелер? деген суроолорго жооп берет.

Зат атооч энчилүү жана жалпы ат болуп экиге бөлүнөт.

Энчилүү жана жалпы аттар

Энчилүү ат жеке бир затка энчиленип коюлат. Аларга адамдардын, шаарлардын, тоолордун, океандардын, мекеменин окуянын, айбандардын ж.б. аттары кирет. Алар дайыма баш тамга менен жазылат.

Мисалы: Ысык-Көл, Ала - Тоонун тоолору, ”Кыямат” романы, Бишкек шаары.

Жалпы ат бир түрдүү заттардын жалпы жонунан берилет. Мисалы: токой, тоо, таш, суу, мектеп, шаар, адам, мал, эл ж.б.

Энчилүү аттардын жазылышы

Энчилүү аттар төмөнкүчө жазылат.

1. Адамдын аттары, атасынын аты, бир сөздөн же сөз айкалышынан тургандыгына карабастан, ар бир баш тамга менен жазылат.

Мисалы: Болот, Кубаныч, Курманбек, Аманбай Эсенович Саламатов, Айсулуу Туратовна Токтомушева, **ошондой эле “уулу” же болбосо “тегин” сөздөр менен колдоно башташты: Мырзабек уулу Жоомарт, Акылбек кызы Канышай ж.б.**

2. Өз атынан тышкары коюлган аттар, жашыруун аттар(псевдонимдер) баш тамга менен башталып жазылат. Эгер-

де мындай энчилүү аттар эки сөздөн турса, арасына эч белги коюлбастан бөлөк-бөлөк жазылат да, экөө тең баш тамга менен башталат.

Мисалы: Тоголок Молдо(атактуу демократ акын Байымбет Абдыракмановдун элге таралып кеткен аты), Балка (эл акыны Аалы Токомбаевдин адабияттык аты).

3. Жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир сөздөн же сөз айкалышынан тургандыгына карабастан, баш тамга менен башталып жазылат. Кыргыздарда мындай аттар көбүнчө жылкыга жана иттерге карата колдонулат.

Мисалы: Аккула, Алгара, Койкүрөң, Тайтору, (жылкы аттары) Желмаян (төөнүн аты), Бөрүбасар, Жолборс, Учар, Тайбас, (иттин аттары).

4. Географиялык аттар (жер-суунун, тоолордун, калк орношкон пунктардын, көлдөрдүн ж.б. аттары) дайыма баш тамга менен башталып жазылат.

Мисалы: Алай, Арка, Алчалуу, Баткен, Боом, Гүлчө, Өрүктү, Тамга, Сүлүктү.

5. Кыргызстандын жергесинде эки же андан артык сөздөн куралган татаал географиялык аттардын бардыгы тең араларына дефис коюулуп, ар бири баш тамгалар менен башталып жазылат.

Мисалы: Ак-Булуң, Ак-Буура, Ат-Башы, Жети-Өгүз, Кең-Суу, Кум-Төр, Ысык-Көл, Жалал-Абад.. ж.б.

Зат атоочтун жекелик жана көптүк саны

Зат атоочтор жекелик жана көптүк санда айтылат. Көптүк маныни –лар мүчөсү менен түзүлөт.

Мисалы: алма-алмалар, өзөн-өзөндөр, китеп-китептер .

Зат атоочтордун жакталышы

Зат атооч үч жактын бирин билдирип, жак боюнча өзгөрүшүн зат атоочтун жакталышы дейбиз.

Жак уландылар жакты билдирүү менен бирге көптүк, жекелик санды да билдирет.

Жекелик санда

Жагы, формасы	Жекелик санда
1 жак-мен	-мын, -мин, -мун, -сың, сиң, суң, -сүң
2жак-сен(жөнөкөй формасы)	
2жак-сиз(сылык формасы)	-сыз, -сиз, -суз, сүз
3 жак-ал	-т (жаз+а+т)
Көптүк санда	
Жагы, формасы	Көптүк санда
1 жак -биз	-быз,-биз, -буз, -бүз, -пыз, -пиз, пуз, -пүз,
2жак-силер (жөнөкөйформасы)	-сыңар,-сиңер, -суңар, -сүңөр -сыздар, -сиздер,
2 жак–сиздер (сылык формасы)	-суздар, -сүздөр
3 жак-алар	-шат, -шет, -шот, -шөт

Зат атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы

Эки же андан көп сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн зат атоочтор сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалат: боз үй, сары май, ата-эне, ага-ини, эже-сиңди, Ала-Тоо ж.б.

Жөндөмөлөр жөнүндө түшүнүк

Сүйлөм ичинде сөздөрдүн байланышын, жөнүн, катышын көрсөтүп турган -нын, -га, -ны, -да, -дан мүчөлөрү жөндөмө мүчөлөр деп аталат. Ушул мүчөлөрдүн грамматикалык мааниси белгилөө үчүн алынган сөз жөндөмө деп аталат.

Кыргыз тилинде жөндөмөлөр төмөндөгүдөй:

1. Атооч-ким?	эмне?
2. Илик-кимдин?	эмненин?
3. Барыш-кимге?	эмнеге?
4. Табыш-кимди?	эмнени?
5. Жатыш-кимде?	эмнеде?
6. Чыгыш-кимден?	эмнеден?

Сын атооч

Заттын өңүн, сынын, сапатын, даамын, формасын ж.б. көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөр сын атооч деп аталат.

Мисалы: кызыл, сары, жакшы, таттуу, ачуу, тоголок, жумшак ж.б.

Сын атооч сүйлөм ичинде көбүнчө баяндоочтук, аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: Акылдуунун сөзү кыска (кыска-баяндооч). Жакшы адамдын белгиси эл камы үчүн жүгүрөт, Жаман адам белгиси өз камы үчүн күйүнөт.(жакшы, жаман- аныктооч). Бали, азаматтар, жакшы иштедиңер (жакшы - бышыктооч).

Сапаттык жана катыштык сын атооч

Заттардын сын-сыпаты, өңү-түсү, даамы, формасы, мүнөзү, сапаты сыяктуу белгилерин түздөн-түз көрсөткөн сын атоочтор сапаттык сын деп аталат.

Мисалы: ичке, сулуу, ак, жашыл, тунук, ачуу, таттуу, тегерек, тоголок, шайыр, жакшы, жаман, зыкым, жоомарт;

Башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү сын атоочтор катыштык сын атоочтор деп аталат.

Мисалы: токойлуу жер, тоодой толкун, темирдей тартип, жанчыл ай, даамдуу тамак.

Сын атоочтун даражалары

Кыргыз тилинде сын атоочтун эки даражасы бар: салыштырма жана күчөтмө даража.

Салыштырма даража

Заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Салыштырууну чыгыш жөндөмөсүнүн -дан жана -ыраак мүчөсү уюштурат. Бал кантган пайдалуу. Замира Берметтен кичине. Бишкек көп шаарлардан кооз (коозуураак). Айгүл Салимадан сулуу (сулуураак)

Күчөтмө даража

Заттардын сын-сыпатын күчөтүп, өтө жогору же өтө төмөн экендигин көрсөтөт да, төмөнкү жолдор менен жасалат.

а) эң, өтө, абдан деген ж.б. күчөт-күчтөрдүн жардамы менен жасалат: эң чоң, өтө күчтүү, абдан жакшы..

б) сын атоочтун толук кайталанып же кыскарып айтылышы аркылуу жасалат: кыпкызыл, упузун, капкара, сапсары, бийик-бийик тоолор, кооз-кооз үйлөр, сонун-сонун көчөлөр ж.б.

Сын атоочтун жасалышы

Сын зат атоочтор төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

1. Зат тоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр.

-луу- токойлуу жер, суулуу өзөн, малдуу короо жай.

-дай- тоодой толкун, алтындай сары, анардай кызыл.

-сыз- ботосуз төө, суусуз жер.

-гы(кы) – жазгы суу, кышкы тоо, жайкы ысык.

-лык- шаардык адам, айылдык кыз.

-мер-ишмер адам, сөзмөр чал.

-ий- илимий иш, тарыхый окуя, диний көз караш.

2. Сын атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр.

-гылт- кызгылт, саргылт.

-ыш- агыш, көгүш.

-ыраак- кызылыраак, агыраак, ачуураак, жакшыраак, чоңураак.

Сын атоочтун синтаксистик жол менен жасалышы

Сын атоочтор сөз менен сөздүн айкалышы аркылуу синтаксистик жол менен жасалат. Мисалы: улуу-кичүү, узун-кыска, ачуу-таттуу, майда-чүйдө, ак саргыл, кара -тору.

Сын атоочтун заттык мааниде колдонушу

Сын атооч менен бирге айтылуучу сөз түшүп калып, сын атооч зат атоочтук мааниде колдонулат: жакшы(адам) эл камын

ойлойт, жаман адам өз камын ойлойт. Күлүк (ат) чапкан сайын арбытат ж.б.

Сан атооч

Заттын санын, иретин, эсебин билдирген сөз түркүмү сан атооч деп аталат.

Сан атооч сөздөр канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берет.

Сан атооч сөздөр сүйлөм ичинде ээлик, баяндоочтук, айкындоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: Экөөбүз концертке бирге бардык(ээси-экөөбүз). Ажардын жашы он үчтө (баяндоочу-он үчтөрдө). Жыйырма бешке бөлүнөт (ээси –жыйырма беш, айкындоочу бешке). Алты жерде беш отуз (баяндоочу-отуз) ж.б.

Сан атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү

Сан атооч сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөйү бир гана сөздөн, татаалы эки же андан ашык сөздөн түзүлөт.

Мисалы: Жөнөкөй сан атоочтор: эки, беш,он, жыйырма, кырк, жүз, миң, миллион. Татаал сан атоочтор: он үч, отуз эки, бир миң тогуз жүз алтымыш сегиз ж.б.

Сан атоочтун маанисине карай бөлүнүшү

Сан атоочтор маанисине карай бга бөлүнөт.

1. Эсептик сан, 2. Иреттик сан, 3. Жамдама сан, 4. Чамалама сан, 5. Топ сан, Бөлчөк сан.

Эсептик сан атооч

Заттын санын, эсебин билдирип, канча? канчанчы? деген суроого жооп берүүү сан атоочтор эсептик сан атооч деп аталат.

Мисалы: бир, төрт, он, отуз, элүү, сексен, үч жүз миң, миллион, он окуучу, отуз беш китеп, кырк дептер, он беш карандаш, үч жүз бешке бөлүнөт ж.б.

Иреттик сан атооч

Заттын иретин, тартибин, катарын көрсөтүп, канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берүүчү сандар иреттик сан атооч деп аталат.

Иреттик сан атооч эсептик сандарга -ынчы (-нчы) мүчөсү улануу менен түзүлөт.

Мисалы: бир+ынчы=биринчи, үч+ынчы=үчүнчү, жети+ынчы=жетинчи, сегиз+ынчы=сегизинчи ж.б.

Чамалама сан атооч

Заттын санын чамалап, болжолдоп көрсөтүүчү сандар чамалама сан атооч деп аталат.

Чамалама сан атоочтор төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт.

1. Чамалама сан эсептик сан атоочтордун өз ара айкалышуусу аркылуу жасалат: алты –жети, он – он беш, кырк-элүү, алтымыш-жетимиш, сексен-токсон, эки жүз үч жүз ж.б.

2. Эсептик сан атоочторго жакын, чамалуу, ашуун, чакты деген сөздөрдүн өз ара айкалышуусу менен түзүлөт.

Мисалы: отузга жакын, кырк чамалуу, жүздөн ашуун, жыйырма чакты, элүүгө жакын, он чакты, алтымышка жакын.

3. Эсептик сандарга -дай, -ча, -даган мүчөлөрү улануу менен түзүлөт.

Мисалы: отуздай, кырктай, элүүдөй, алтымыштай, ондогон, жүздөгөн.

4. Эсептик сандарга көптүк -лар мүчөсү, көптүк мүчөсүнөн кийин жөндөмө мүчөлөрдүн бири улануу менен чамалама сан атооч түзүлөт да, заттык мааниде колдонулат.

Мисалы: Анын жашы кырктарга барып калды. Ушул айдын жыйырмаларына жакын Москвага жөнөйм. Он бирлерде сабактан тарайбыз.

Топ сан

Заттын санын топ тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? деген суроолорго жооп берүүчү сандар топ сан деп аталат.

Кыргыз тилинде топ сандын өзүнө тиешелүү мүчөсү жок, бир же эки кайталанган эсептик сандарга чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү улануу менен гана жасалат.

Мисалы: Алар бештен, биз үчтөнбүз. Алдыңкы ишмерлерге төрттөн китеп сыйлык берилди. Мырзабекке жардам берүүчүлөр беш-бештен бөлүнүштү.

Бөлчөк сан

Заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан бөлчөк сан деп аталат.

Бөлчөк сан чыгыш жөндөмөсүнүн -дан мүчөсү аркылуу жасалат. Бирок чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (-дан) бөлчөк сандын биринчи бүтүн санына уланып, анын бөлүгүнөн мурда айтылат.

Мисалы: экиден бир $1/2$; бештен үч $3/5$; ондон эки $2/10$; жүздөн жыйырма беш $25/100$ ж.б.

Сан атоочтун жазуу эрежелери

Жөнөкөй сандар айрым жазылат.

Мисалы: бир, эки, он, жыйырма, отуз, кырк, алтымыш, сексен, токсон, жүз, миң.

Төмөнкү эсептик сандарда эки “л” катар жазылат: миллион, миллиард, триллион, трилиард.

Иретти көрсөтүүчү сандар сан арип аркылуу берилсе, цифра менен кийинки сөздүн ортосунда дефис коюлуп, -ынчы, -нчы мүчөсү жазылбайт: 5-класс, 1979-жыл, 10-катар ж.б.

Иреттик сандар рим цифрасы аркылуу берилсе, дефис коюлбай, бөлөк жазылат.

Мисалы: IV класс; XX кылым; XXV бөлүгү; X глава.

-оо, -өө мүчөлөрү сан атоочтор менен бирге жазылат да, аягы үндүү менен бүткөн сөздөргө уланганда, үндүүнүн бири түшүп калат.

Мисалы: эки+өө=экөө, алты+оо=алтоо, жети+өө=жетөө.

Ат атооч

Зат, сын, сан атоочтордун ордуна колдонулуучу жана алардын белгилерин атабай, жалпылап көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат.

Ат атооч сөздөргө төмөнкүлөр кирет: мен, сен, ал, биз, силер, бул, тигил, ким?, эмне?, эч ким, эч нерсе, баары, бүткүл, ар ким, ар бир ж.б.

Ат атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: Бул-менин акыркы катым, акыркы калем шилтешим (Ч.А.) (ээси – бул, аныктоочу-менин). Келечектин ээлери-биз (баяндоочу - биз). Мен силерге ким экенимди айтып берем (толуктоочу-силерге). Тер чыгарып иштебей, нанды кайдан табасын (бышыктоочу-кайдан).

Ат атоочтордун бөлүнүшү

Ат атооч сөздөр берген маанилерине карата төмөндгүдөй бөлүнөт:

1. Жактама ат атооч.
2. Шилтеме ат атооч.
3. Сурама ат атооч.
4. Тангыч ат атооч.
5. Аныктама ат атооч.
6. Белгисиз ат атооч.

Жактама ат атооч

Затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн ат атооч жактама ат атооч деп аталат.

Жактама ат атоочторго: мен, сен,ал, сиз,биз,силер, алар деген сөздөр кирет да, ким? кимдер? деген суроолорго жооп берет.

Жактама ат атоочтор жекелик түрдө да, көптүк түрдө да айтылат.

Мисалы:

Жекелик түрү

жак мен

жак сен,сиз

жак ал

көптүк түрү

1. жак биз

2. жак силер, сиздер

3. жак алар

Шилтеме ат атооч

Бир затка карата көрсөтүлө жаңсоо иретинде айтылган ат атоочтор шилтеме ат атооч деп аталат. Шилтеме ат атоочторго кай-

сы? деген суроо берилип: бу(бул), тиги (тигил), ошо (ошол), ушу (ушул), тетиги(тетигил), мына бул, мына ушу ж.б. сөздөр кирет.

Сурама ат атооч

Заттын санын, катар тартибин, сапатын ордун, аты жөнүн, мезгилин аныктап билүү үчүн суроо иретинде колдонулуучу сөздөр сурама ат атооч деп аталат.

Сурама ат атоочтор ар дайым суроо иретинде колдонулуучу сөздөр сурама ат атооч деп аталат да, аларга: ким? эмне? кайсы? канча? кайда? канча? нече? кандай? кана? ж.б. сөздөр кирет.

Тангыч ат атооч

Жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атооч тангыч ат атооч деп аталат.

Тангыч ат атоочторго: эч ким, эч убакта, эч качан, эч кандай, деген ж.б. сөздөр кирет.

Аныктама ат атооч

Заттын сандык жалпылыгын же жекелигин аныктап, тактап көрсөтүүчү ат атоочтор аныктама ат атооч деп аталат.

Аныктама ат атоочторго: бүткүл, бардык, баары, бүтүн, ар ким, ар бир, ар кандай, ар качан, ар кайсы деген сөздөр кирет.

Белгисиз ат атооч

Белгисиз ат атоочторго: кайсы бир, кимдир бирөө, кандайдыр бир, бир нерсе, кээ бир ж.б. сөздөр кирет.

Ат атоочтордун жөндөлүшү

Зат, сын, сан атооч сөздөр сыяктуу эле ат атооч сөздөр да жөндөмөлөр менен жөндөлөт. Бирок ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүгү башка.

Шилтеме ат атоочтун жөндөлүшү

Шилтеме ат атоочтор жөндөлгөндө жекелик санда туруучу жактама ат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Бирок бу(л) деген шилтеме ат атоочтун башкы үнсүз тыбышы атооч менен барыштан башка жөндөлгөндө “м” тыбышына өтөт. Ал эми жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө болсо ат атоочтун акыркы “л” тыбышы н тыбышына, үндүүсү “ы” тыбышына өтүп айтылат. Мисалы:

А. бу(л)	ошо(л)	тиги(л)
И. мунун	ошонун	тигинин
Б. буга	ошого	тигиге
Т. муну	ошону	тигини
Ж. мында	ошондо	тигинде
Ч. мындан	ошондон	тигиден ж.б.

Сурама ат атоочтун жөндөлүшү

Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтордун жөндөлүшү төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

1. ким? эмне? кайсы? канча ? нече? деген сурама ат атоочторго жөндөмө мүчөлөр улана берет.

а) Зат атоочтун жөндөлүшү	Сурама ат атоочтун жөндөлүшү.
А. ж. - эне	ким? эмне?
И. ж. -эненин	кимдин? эмненин ?
Б. ж. -энеге	кимге? эмнеге?
Т. ж. -энени	кимди? эмнени?
Ж. ж. -энеде	кимде ? эмнеде?
Ч. ж. -энеден	кимден? эмнеден?
б) Сын атоочтун жөндөлүшү	Сурама ат атоочтун жөндөлүшү
А. ж. -сары	кайсы?
И. ж. -сарынын	кайсынын?
Б. ж. -сарыга	кайсыга?
Т. ж. -сарыны	кайсыны?
Ж. ж. -сарыда	кайсыда?
Ч. ж. -сарыдан	кайсыдан?

Зат атоочтун жөндөлүшү	Сурама ат атоочтун жөндөлүшү
А.ж. -баласы	кимдики?
И.ж. -баласынын	кимдикинин ?
Б.ж. -баласына	кимдикине?
Т.ж. -баласын	кимдикин?
Ж.ж. -баласында	кимдикинде?
Ч.ж. -.баласынан	кимдикинен?

Тангыч ат атоочтун жөндөлүшү

1. Тангыч ат атоочтор да сурама ат атоочтор сыяктуу эле жөндөлөт. Мисалы:

А. ж.	эч ким
И. ж.	эч кимдин
Б. ж.	эч кимге
Т. ж.	эч кимди
Ж. ж.	эч кимде
Ч. ж.	эч кимден

2. Эч качан, эч кандай, эч кайда, эч бир деген тангыч ат атоочтор жөндөлбөйт.

Аныктама ат атоочтун жөндөлүшү

Аныктама ат атоочтун көпчүлүгү жөндөлүп, айрымдары гана жөндөлбөйт.

Ар ким, ар нерсе, ар кайсы деген ат атоочтор төмөнкүчө жөндөлөт. Мисалы:

А. ж.	ар ким	ар нерсе	ар кайсы
И. ж.	ар кимдин	ар нерсенин	ар кайсынын
Б. ж.	ар кимге	ар нерсеге	ар кайсыга
Т. ж.	ар кимди	ар нерсени	ар кайсыны
Ж. ж.	ар кимде	ар нерседе	ар кайсыда
Ч. ж.	ар кимден	ар нерседен	ар кайсыдан

2. Баары, бардыгы, өзү, ар бири деген жактама ат атоочтор 3-жактын таандык мүчөсү жалганган зат атоочтор сыяктуу эле жөндөлөт. Мисалы:

А.ж.	баары	бардыгы	өзү
И.ж.	баарынын	бардыгынын	өзүнүн
Б.ж.	баарына	бардыгына	өзүнө
Т.ж.	баарын	бардыгын	өзүн
Ж.ж.	баарында	бардыгында	өзүндө
Ч.ж.	баарынан	бардыгынан	өзүнөн

Белгисиз ат атоочтун жөндөлүшү

Ат атооч сөздөрдүн башка түрлөрү сыяктуу эле белгисиз ат атоочтор да жөндөмө мүчөлөрү менен жөндөлүшөт. Мисалы:

А.	кимдир бирөө	бир нерсе	бир канча
И.	кимдир бирөөнүн	бир нерсени	бир канчанын
Б.	кимдир бирөөнө	бир нерсеге	бир канчага
Т.	кимдир бирөөнү	бир нерсени	бир канчаны
Ж.	кимдир бирөөндө	бир нерседе	бир канчада
Ч.	кимдир бирөөдөн	бир нерседен	бир канчадан.

Эскертүү: кимдир бирөө деген белгисиз ат атооч барыш жөндөмөсүндө кимдир бирөөгө, чыгыш жөндөмөсүндө кимдир бирөөгө, кимдир бирөөнөн да болуп жөндөлө берет.

Этиш

Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирүүчү сөз түркүмү этиш деп аталат.

Этиштер эмне кылды? эмне кылат? эмне кылып жатат? эмне болду? эмне болуп жатат? кантет? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: Айшакан сайма сайды.

Жөнөкөй жана татаал этиштер

Этиштер түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал этиштер болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй этиштер бир сөздөн, татаал этиштер эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт: Мисалы: бар, кел, ойно, жаз, оку, бара кел, ойноп жүр, жазып бер, окуп жибер ж.б.

Негизги жана көмөкчү этиштер

Татаал этиштеги негизги кыймыл-аракетти билдирген этиштер негизги этиштер, кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштер көмөкчү этиштер деп аталат.

Мисалы: Иштеп жатат (иштеп-негизги этиш, жатат-көмөкчү этиш). Окуп келди (окуп-негизги этиш, келди-көмөкчү этиш). Ал кат жазып берди (жазып-негизги этиш, берди-көмөкчү этиш).

Тубаса жана туунду этиштер

Этиш сөздөр тубаса жана туунду болуп экиге бөлүнөт. Тубаса этиштер уңгу түрдө турат.

Мисалы: бар, кел, кет, жүр, бер, отур, оку, жый, кой, тур ж.б.

Туунду этиштер төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

- ла-кайчыла, башта.
- а-сана, чене, жаша.
- ар-агар, көгөр, кызар, бозор, жашар.
- даш-жардамдаш, достош, саламдаш.
- кар-башкар, аткар, өт ж.б.

Этиштин мамилелери жөнүндө түшүнүк

Кыймыл аракеттин сүйлөп жаткан адамдын өзү тарабынан иштелгендиги же башка адамдар тарабынан аткарылгандыгын билдирген грамматикалык категория этиштин мамилелери деп аталат: ал, бер, жаз, оку, жазыл, окут, куткар, жаздырт ж.б.

Кыргыз тилинде этиштин мамилелери бешке бөлүнөт:

1. Негизги мамиле
2. Кош мамиле
3. Өздүк
4. Туюк
5. Аркылуу

Негизги мамиле

Уңгу түрдө туруп, экинчи жакка буйрук маанисин берүүчү этиш негизги мамиле деп аталат. Мисалы: оку, жаз, кел, кет, бар, отур, кач, жөнө, жыл, бер, ий ж.б.

Кош мамиле

Кыймыл-аракеттин бир канча адам тарабынан биргелешип, кошулушуп аткарылгандыгын көрсөтүүчү этиштер кош мамиле этиштер деп аталат.

Кош мамиле этиштерди: -ыш (-ин, -уш, -үш, -ш) мүчөсү уюштурат. Мисалы: алыш, жазыш, окуш, санаш, иштеш, ж.б.

Өздүк мамиле

Кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталгандыгын же болбосо өзү үчүн иштелгендигин билдирген этиш сөздөр өздүк мамиле деп аталат.

Өздүк мамилени -ын (-ин, -ун, үн, -н) мүчөсү уюштурат. Мисалы: ачын, көрүн, жуун, кийин, жамын, чечин, ойгон, жасан, тарап ж.б.

Туюк мамиле

Кыймыл-аракетти ээнин башынан өткөрүшүн көрсөткөн этиш сөздөр туюк мамиле деп аталат.

Туюк мамиле этишти –ыл (-ил, -ул, -үл, -л) мүчөсү уюштурат. Мисалы: жазыл, оңол, жабын, ж.б.

Аркылуу мамиле

Кыймыл-аракет буйруучу тарабынан иштелбестен, башка бирөө тарабынан иштелгендигин көрсөткөн этиш сөздөр аркылуу мамиле деп аталат. Аркылуу мамиле этиштин төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

-дыр:	алдыр,	күлдүр,	билдир
-гыз:	отургуз,	жеткиз,	билгиз
-кыр:	жеткир,	жаткыр	
-ыр:	батыр,	өчүр,	өстүр
-коз:	өткөз,	көргөз	
-ыз:	агыз,	эмиз,	угуз
-т:	санат,	окут,	ойнот
-ыт:	коркут,	үркүт,	ойгот

Этиштин ыңгайлары

Сүйлөөчү адамдын кыймыл-аракетке карата болгон мамиле-син билдирген этиштин формасы ыңгай деп аталат.

Этиштин ыңгайлары кыймыл-аракеттин чындыкта болгонун же болуп жаткан абалын, ниетин, тилегин, буйругун, шартын билдирет.

Этиштин ыңгайлары бешке бөлүнөт:

1. Буйрук ыңгай
2. Шарттуу ыңгай
3. Тилек ыңгай
4. Ниет ыңгай
5. Баяндагыч ыңгай

Буйрук ыңгай сүйлөп жаткан биринчи жактын кыймыл-аракетти аткаруу үчүн экинчи жакка берген буйругун көрсөтүүчү этиштин формасы буйрук ыңгай деп аталат.

Буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Негизги этиштер буйрук ыңгайды уюштурат.

Мисалы: айт, кел, оку, жаз, бар, бас, тап, бил, ал, ук ж.б.

2. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен башка сөз түркүмүнөн жасалган этиштер буйрук ыңгайды уюштурат.

Мисалы: сана, иште, сүйлө, ойно, башта, жолук, жазыш, жардамдаш ж.б.

Шарттуу ыңгай кыймыл-аракеттин ишке ашырылышы үчүн тиешелүү шарттын болушун көрсөткөн этиштин формасы шартуу ыңгай деп аталат. Шартуу ыңгайды -са мүчөсү уюштурат. Мисалы: барса, келсе, окуса, жазса, көрсө, окуса, жазса, ойносо ж.б.

Тилек ыңгай кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон тилекти билдирген этиштин формасы тилек ыңгай деп аталат.

Тилек ыңгайды -ган мүчөсү уюштурат да, андан кийин -элек деген көмөкчү сөздөр кошулуп айтылат.

Мисалы: Бишкекке барган элек. Шаардагы парктарды көргөн элек.

Ниет ыңгай кыймыл-аракетти иштөө үчүн болгон ниетти билдирген этиштин формасы ниет ыңгай деп аталат.

Ниет ыңгайды -мак, -макчы мүчөлөрү уюшту-рат.Көбүнчө -мак мүчөсүнөн кийин эле, экен, турсун, тургай, бол, беле, эмес деген сыяктуу көмөкчү сөздөр кошо айтыла берет.

Мисалы: Ал бүгүн шаарга кетмек. Мен жакшы окумакмын. Биз кечигип калмак болдук. Элдин сөзүнө караганда, Каныбек конокко келмек эмес эле ж.б.

Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин өткөндө болгонун, сүйлөп жаткан учурда болуп жатканын же келечекте боло тургандыгын жайынча гана баяндаган этиш сөздөр баяндагыч ыңгай деп аталат. Мисалы: жазам, жаздым, келем, келдим, барам, бардым ж.б.

Этиштин чактары

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын же андан мурун болуп өткөндүгүн, же андан кийин болорун көрсөткөн этиш сөздөр этиштин чактары деп аталат. Этиштин чактары төмөндөгүдөй болуп үчкө бөлүнөт:

1. Учур чак.
2. Келер чак.
3. Өткөн чак.

Учур чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болгондугун көрсөтүүчү этиш сөздөр учур чак этиш деп аталат.

Этиштин учур чагы төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт.

Этиш сөздөргө чакчыл –а, -е, -(-й), -ып мүчөлөрү уланып, андан кийин жак мүчөлөрү уланган жат, тур, бар, кел, бол, отур, бер деген ж.б. көмөкчү этиштердин жалгануусу аркылуу түзүлөт. Мисалы: Бактыбек мектепке бара жатат. Жүргүнчү улам эки жагын карай берди. Ата-энелер мектепке келе жатышат. Мен окуп жатам.

-оо, уу мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн кыймыл атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн уландысы (-дан) улануу менен түзүлөт. Мисалы: Элдин турмушу жакшырууда. Жаңы төрөлгөн ымыркайлардын саны өсүүдө. Ал иш сапары менен келүүдө.

Келер чак кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болорун көрсөтүүчү этиш сөздөр келер чак деп аталат.

Келер чак кыймыл-аракеттин, аткарылышына карай айкын келер чак, арсар келер чак болуп экиге бөлүнөт.

Айкын келер чак кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте боло тургандыгын же болбосу анык экендигин ачык көрсөткөн этиш сөздөр айкын келер чак деп аталат.

Айкын келер чак этиш сөздөргө чакчыл, -а, -й мүчөлөрү улаанып, андан кийин тиешелүү жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат. Мисалы: Мен жакында Кытайга барам. Кеңешмеде чыгып сүйлөйм.

Арсар келер чак кыймыл-аракеттин, окуянын боло тургандыгын, же болбой тургандыгын күмөндүү түрдө же арсар көрсөткөн этиштер арсар келер чак деп аталат.

Арсар келер чак -ар, -бас мүчөлөрүнүн жардамы менен уюштурулат.

Мисалы: Мен жакында барып калармын. Алар келип калышар. Бүгүн жыйналыш болгондур. Болот эртең келбес. Эми, Айсалкын шаарга барбас ж.б.

Өткөн чак кыймыл-аракеттин, окуянын сүйлөнүп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн билдирген этиш сөздөр өткөн чак деп аталат.

Мисалы: Мен бардым. Студенттер келишти. Биз жазыптырбыз. Окуучулар иштеп бүтүшкөн экен. Кыргызстан гүлдөгөн өлкөгө айланды.

Өткөн чак кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн билдиришине карай төрткө бөлүнөт:

1. Айкын өткөн чак.
2. Капыскы өткөн чак.
3. Жалпы өткөн чак.
4. Адат өткөн чак.

Айкын өткөн чак айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин , окуянын ачык-айкын болуп өткөндүгүн билдирет.

Айкын өткөн чакты –ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү мүчөлөрү уюштурат да, андан кийин жак мүчөлөрү улана берет.

Мисалы: Абыл өзү сүйгөн кесибине ээ болду. Ал ойлогон максатына жетти. Бекболот жакшы окуганың үчүн баалуу сыйлыктар менен сыйланды.

Капыскы өткөн чак капыскы өткөн чак кыймыл-аракеттин капысынан болуп өткөндүгүн көрсөтөт.

Капыскы өткөн чакты -ып, -дыр, (-ыптыр) мүчөлөрү уюштуруп, ага жак мүчөлөрү уланат.

Мисалы: Ч.Т. Айтматов бир нече кызыктуу китептерди жазыптыр. Өз убагында барыптыр. Төлөгөн эң чоң үй салыптыр.

Жалпы өткөн чак өткөн чактын бул түрү кыймыл-аракеттин жалпы эле мурун болуп өткөндүгүн билдирет.

Жалпы өткөн чакты атоочтуктун -ган,-ген, -гон, -гөн, кан, -кен, -кон, -көн мүчөсү уюштурат.

Мисалы: Студенттер кинотеатрдагы көргөзмөгө барышкан. Каныкей тапшырманы өзү аткарган. Каныбек ыңкылапка чейин далай кордуктарды көргөн. Кундуз кече күнү Франциядан учуп келген.

Адат өткөн чак адат өткөн чак кыймыл-аракеттин адат катарында болуп өткөндүгүн же бир нече ирет кайталангандыгын билдирет.

Адат өткөн чакты -чу мүчөсү уюштурат. Айрым учурда -чу мүчөсүнөн мурда -уу, -үү, -оо, -өө мүчөлөрүнүн толук түрү же толук эмес түрү колдонулуп, андан кийин жак мүчөлөр улана берет. Мисалы: келчү-келүү, бар-баруу.

Чакчылдар

Негизги этишти тактап көрсөтүү үчүн кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштин формасы чакчылдар деп аталат. Чакчылдарга: качантан бери? эмне үчүн? деген суроолор берилет.

Чакчылдарды –а (е, -й), -ып, -ганча, -гыча, -ганы, -майынча деген мүчөлөр уюштурат. Мисалы: Кызына айтканча өзү жасап коёт эле. Жумагүл тойдо күлүп сүйлөп отурду. Мен барганча келди. Биз бармайынча келбейт ж.б.

Атоочтук

Кыймыл-аракеттин заттын белгиси катарында көрсөткөн, кээде кыймыл-аракеттин атын билдирген этиштин формасы атоочтуктар деп аталат.

Атоочтукту –ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу мүчөлөрү уюштурат.

Мисалы: Бул- мен окуган китеп. Жайлоого чыгар мезгил келди. Быйыл жаз эрте келбес. Айганыш жакшы окуучу.

Ал шашпай, сылык сүйлөөчү. -оочу, -уучу мүчөлөрү кээде кыскарып –чы, -чу формасында да колдонула берет.

Мисалы: Ар дайым эрте турчу. Сабагына жакшы даярданчу ж.б.

Атоочтуктардын заттык мааниде колдонулушу

Сүйлөм ичинде атоочтук тарабынан аныкталган сөз түшүп калат да, атоочтук ошол ордуна заттык мааниде колдонулат: Көп жашаган (адам) көптү билет, көптү көргөн (адам) көптү билет. Ал отургандардын (адамдардын) суроолоруна жооп берет ж.б.

Атоочтук түрмөк

Атоочтуктардын башка сөздөр менен ажырагыс бирдикте айтылган, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сөз тизмеги атоочтук түрмөк деп аталат.

Мисалы: Энеси менен келе жаткан Жеңишбек да күлөт. (Кайсы Жеңишбек күлөт? Энеси менен келе жаткан - атоочтук түрмөк.) Шаардан келген Аскар ыргып турду. (Кайсы Аскар ыргып турду?). Шаардан келген – атоочтук түрмөк.

Атоочтук түрмөк: кайсы? качан? деген ж.б. суроолорго жооп берет.

Кыймыл атоочтор

Кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин, ал-абалдын атын билдиришет. Алар этишке –оо, (өө, -уу, -үү), -ын, -мак, -май мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат.

Мисалы: Баш кесмек бар, тил кесмек жок. Ат жоорутмак тердиктен, найза саймак эрдиктен.(макал). Келиш - кетиш эки кишиге тең ж.б.

Тактооч

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөткөн сөздөр тактооч деп аталат. Тактоочтор: кандай? кантип? канча? качан? кайда? кайдан? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Эрте келди. Кеч кетти. Жай сүйлөдү. Дискотекадан келди ж.б.

Тактоочтун жасалышы

Тактоочтор айрым мүчөлөр же сөздөрдүн айкалышы жана кайталанып айтылышы аркылуу да жасалат.

Тактоочтун мүчөлөр аркылуу жасалышы

1. Тактоочтор төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Мисалы:

- ча-адамча, баатырларча, орусча.
- лап-күндөп, түндөп, жөөлөп-жалданып.
- лай-жайды-жайлай, кыштай, күздөй.
- лата-улуулата, кичүүлөтө.
- гары- илгери, тышкары, ичкери.

2. Тактоочтордун жөндөмө мүчөлөр аркылуу жасалышы: Барыш жөндөмөсү аркылуу: жатка билет, бирге келди. Жатыш – жайында, кышында, түнүндө, күзүндө. Чыгыш – мурунтан, тоодон, кездемеден.

Тактоочтун сөздөрдүн айкалышы жана кайталанышы аркылуу жасалышы

Тактоочтор сөздөрдүн айкалышы жана кайталанышы аркылуу да жасалат. Мисалы: бир күнү, тез-тез, таң эртеңден, мурда күнү ж.б.

Тактоочтун маанисине карай бөлүнүшү.

Кыргыз тилиндеги тактоочтор маанисине карай төрткө бөлүнөт:

- 1) Мезгил тактооч
- 2) Орун тактооч
- 3) Сын-сыпат тактооч
- 4) Сан-өлчөм тактооч

Мезгил тактооч кыймыл-аракеттин мезгилин, убагын көрсөтүп, качан? кайсы убакта? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор мезгил тактооч деп аталат. Мисалы: Бүгүн концерт болот. Жайында Ысык – Көлгө барам. Азыр мен эже-сиңдилерим менен тамак ичем.

Орун тактооч кыймыл-аракеттин ордун билдирип, кайда? кайдан? каерде? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор орун тактоочтор деп аталат. Мисалы: жогорку, төмөн, өйдө, алыс, ары-бери, кийин, алга ж.б.

Сын-сыпат тактооч кыймыл-аракетти сыпаттап, анын ал абалын, кантип иштегендигин көрсөтүп, кантип? кандай? кандайча? деген суроолорго жооп берген тактооч сын-сыпат тактооч деп аталат.

Мисалы: жай, ылдам, тез, бат, орусча, кыргызча, акырын, дароо, менимче ж.б.

Сан-өлчөм тактооч кыймыл-аракеттин иштелиш өлчөмүн көрсөтүп, канча? канчалык? деген суроолорго жооп берген тактооч сан-өлчөм тактооч деп аталат. Мисалы: көп, аз, ашык, мол, аз-аздан, көп-көптөн, бөксө, артык.

Табыш тууранды жана элестүү сөздөр

Табыш тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан тыбышты туурагандыкты билдирет. Мисалы: тарс этти, шылдыр-шылдыр үн чыкты ж.б.

Элестүү сөздөр заттын кыймылы же алардын көрүнүшү жөнүндөгү элести билдирет. Элестүү сөздөр экиге бөлүнөт.

1. Кыймыл-аракеттин же элестин тездигин билдирет: жалт-жалт, жарк-жарк, шып, лып ж.б.

2. Заттын сырткы көрүнүшү, кыймылы жөнүндөгү элести билдирет: эрбең-эрбең, чолтоң-чолтоң.

Табыш тууранды жана элестүү сөздөрдүн жазуу эрежелери

Табыш тууранды жана элестүү сөздөр кайталанып айтылса, арасына дефис коюлуп, бөлөк жазылат. Мисалы: жарк-журк, лып-лып, тырп-тырп, тарс-турс, зып-зып, кырс-кырс ж.б.

Сырдык сөздөр

Адамдын ички сезимин билдирүүчү же айбанатка карата айтылуучу сөздөр сырдык сөздөр деп аталат. Мисалы: бали, пай-пай, бах, баракелде, ой, ай-ий, чиркин ж.б.

Сырдык сөздөрдүн түрлөрү

Сырдык сөздөр маанисине карата ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр, айбанатка карата айтылуучу сырдык сөздөр болуп, экиге бөлүнөт.

Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр

Мындай сырдык сөздөр кубанганда, сүйүнгөндө, өкүнгөндө, корккондо, чочуганда, кайгырганга ж.б. колдонулат. Мисалы: бали, пай-пай, эх, ий, чиркин-ай, өх, аттиң-ай ж.б.

Кызматчы сөздөр

Кызматчы сөздөр сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн, же ар кандай кошумча маанини билдирүү үчүн колдонулат. Алар өз алдынча турганда мааниге ээ эмес, сүйлөм мүчөлөрү да боло алышпайт. Кызматчы сөздөргө жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр кирет.

Жандоочтор

Атоочторду жөндөмөлөр боюнча башкарып, сүйлөм мүчөлөрүн байланыштыруу үчүн колдонулган сөздөр жандоочтор деп аталат. Жандоочторго мына булар кирет: менен, жөнүндө, аркылуу, бою, боюнча, бойдон, үчүн, сайын, соң, тууралуу, көздөй, карата, карай, катар, чейин, дейре, караганда, кийин, мурун, бери, көрө ж.б.

Жандоочтордун түрлөрү

Жандоочтор жөндөмөлөр менен айкалышына карата төмөндөгүдөй бөлүнөт:

1. Атооч жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: менен, тууралуу, жөнүндө, сыяктуу, үчүн, бою, бойдон.

2. Тыбыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: көздөй, карай, карата, катар.

3. Барыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: караганда, карай, карата, катар. соң ж.б.

4. Чыгыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: ары, бери, мурун, кийин.

Байламталар

Бир өңчөй мүчөлөрдү же татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн колдонулган кызматчы сөздөр байламталар деп аталат. Ага: да, же, менен, бирок, демек, себеби, ошол, жана да, эгер деген ж.б. сөздөр кирет.

Байламталар багындырма жана багындырбас болуп экиге бөлүнөт.

Багындырма байламталар

Бир өңчөй мүчөлөрдү же багынычсыз сүйлөмдөрдү эмес, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөрдү гана өз ара тутумдаштырган байламталар багындырма байламталар деп аталат.

Багындырма байламталарга: анткени, себеби, эгер, эгерде, андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, ошол себептүү, эмне үчүн, ошонун натыйжасында, канча, ошончо ж.б.

Багындырма байламталар өз ара себеп байламта, шарттуу байламта, салыштырма байламта болуп бөлүнөт.

Себеп байламталар

Себеп байламталарга: анткени, себеби, неге десен, эмне үчүн десен, ошондуктан, ошол себептүү, ошонун натыйжасында деген байламталар кирет.

Бул байламталар аркылуу өз ара тутумдашкан сүйлөмдүн бирөө баш сүйлөмдүн милдетин аткарат, бирөө баш сүйлөмдөгү айтылган ойдун себебин көрсөтөт.

Шарттуу байламталар

Шарттуу байламталарга: эгер, эгерде деген байламталар кирет. Бул байламталар катышкан сүйлөмдөрдүн баяндоочтору шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү менен аяктап, баш сүйлөмдө айтылуучу ойдун шартын көсөтөт.

Салыштырма байламталар

Салыштырма байламталар түгөйлүү колдонулуп, анын бирөө баяндоочу –са мүчөсү менен аяктаган багынынкы сүйлөмгө, бирөө баш сүйлөмгө таандык болуп айтылат. Андай айкаштардын кандай, канча, канчалык деген бөлүгү багынынкы сүйлөмдүн тутумунда, ошондой, ошончолук, ошончо деген бөлүгү баш сүйлөмдүн составында колдонулат.

Багындырбас байламталар

Айрым сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштыруу үчүн колдонулган байламталар багындырбас байламталар деп аталат.

Багындырбас байламталарга: ары, жана да, менен, ал эми, бирок, ошентсе да, анткени менен, же, не, болбосо ж.б.

Багындырбыс байламталар байланыштыргыч, каршыла-гыч жана божомолдогуч болуп, өз ара үч топко бөлүнөт.

Байланыштыргыч байламталар

Бир өңчөй мүчөлөрдү, көп учурларда багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштыруучу байламталар байланыштыргыч байламталар деп аталат. Алар: ары, жана, жана да, жана дагы, да дагы, дале менен ж.б.

Каршылагыч байламталар

Бул байламталар айтылуучу ойду карама-каршылыкты, айтылуучу ой бири-бирине туура келбей тургандыкты же айтылуучу ойго чек койгондукту билдирет. Булар: ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, анткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен ж.б.

Божомолдогуч байламталар

Божомолдогуч байламта болгон же боло турган, же болуп жаткан кыймыл-аракеттин жүзүнө аша тургандыгын божомолдоп көрсөткөн байламталар божомолдогуч байламталар деп аталат. Алар: же, же болбосо, не ж.б.

Жөнөкөй жана татаал байламталар

Байламталар составына карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөй байламталар бир сөздөн (жана, да, себеби, дагы, демек, бирок, же, эгерде, ошондуктан), татаал байламталар эки же андан көп сөздөрдөн түзүлөт: ал эми, анткени менен, антсе да, ошол себептүү, же болбосо ж.б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Беш колун салуу - коомдук мүлккө, башка бирөөгө тиешелүү нерсеге ж.б. ач көздүк менен, сугалактык менен мамиле кылуу, өз кызыкчылыгына пайдалануу.

Беш түлүк мал - кыргыздардын чарбасындагы негизги деп эсептелген малдардын беш түрү: жылкы, кой, уй, төө, эчки

Бешигин терметүү - көбүнчө кичүү кишилердин өзүнөн улууларга туура эмес мамиле жасагандыгына карата (атынан чакырганда) жактырбоо маанисинде колдонулат

Бешик бооң бек болсун - жаңы төрөлгөн баланын ата-энесин куттуктоо, балага жакшы тилегин айтуу маанисинде колдонулат

Бешиктен бели чыга элек - чоңоё элек, өсүп жетиле элек, эр – азамат боло элек, али жаш, кичинекей. (Бешиктен белиң чыга электе апаң көз жумду.)

Бир базардан өткөн - турмушка түшүнүп калган, өмүрдөгү бир мерчемдүү куракты башынан өткөргөн. (Бир базардан өткөн аялдын кылар иши ушубу? – деп эл чуулдады);

Бир таман жол - өтө кууш, ичке жол.

Бир тогуз - сыйга же айыпка берилчү тогуз мал.

Бирди көрүү - кырсыкка учуроо, жаман ишке дуушар болуу.

Бозок - басынтуу. (Жетим – жесирлерди бозок кылгысы келет.)

Бой салбоо - көңүлү менен берилбөө, ыгын кошпоо, көңүлүн бербөө, ийикпөө, ымалага келбөө. (Анархан бой салбай койгондуктан, Керимахун эки жолу урган имиш).

Бороң - кара бороң эт майы жок эт

Бороон - кар аралаш соккон катуу шамал.

Вазийпа - милдет, ыйык милдет.

Бүткөн ишке сынчы көп, бышкан ашка жечи көп.

Балыктай сууга сүзүп, куштай уча үйрөндүк, бирок адамча жашаганды үйрөнө албадык.

Бешигимди терметтиңизби?

Бешиктен бели чыга электе эле шумдук сөздөрдү сүйлөп жатыпсың.

Анда мен беш көкүл кезим (девушка до замужества) –беш көкүл бойго жетип, турмушка чыга элек кыз.

Бети калың – уялганды билбеген.

Бети боздобо-уятсыз.

Бел байлоо - кимдир бирөөгө ишенүү, таянуу («Эми сенден башка бел кылар кишин жок»-деди небересин бооруна кысып,ага таянып анны бел кылат.

Белди бекем буу-кайрат кылуу,өзүнө-өзү дем берүү. (Андан көрө белди бекем бууп, шартылдап жүрө бер)

Башынан май агуу-жыргалдын үстүндө жашоо.

Башына чай кайнатуу - сазайын окутуу, кыйноо, катуу жазалоо.

Баш байлоо - өз эркинче боло албо, бирөөгө көз каранды болу.

Баш урунуу - сыйлоо, же саламдашуу маанисинде эки колун бооруна алып башын ийүү. (Кайын жеңелерге каада боюнча кедендеп баш урунду)

Балтыр бешик - баланын 6-7 айлык болуп талпынып төрөлүп калган учуру; (Жеңиштин балтыр бешиктин кези эле)

Ат тердетпей - жан кейитпей (анчалык кейитпей)

Асмандан түшө калгандай - элден бөтөнчө болуп, өзгөчөлөнүп тургандай)

Арам сийдик - никесиз төрөлгөн бала.

Арам өлүү – ишеничи, үмүтү ордуна чыкпай калуу 1. (Сага ишенген киши арам өлөт турбайбы).

2. Көзү өтөрдө жанында эч ким болбой, киши көрбөй, ыйманы айтылбай өлүү(адамга карата). 3. Мууздалбай калуу (малга карата).

Алты саны аман – дени сак, оору-сыркоосу жок, (Алты саны аман дыңылдап басып жүргөн убагы эле).

Ала жипти аттабаган - бирөөгө кара санабаган, жамандык ишке барбаган, арамдык кылбаган.

Даалдак - көңүлүнө кир сактабаган, кытмырлыгы, арамдыгы жок, куулукту билбеген, ак көңүл.

Далбас уруу -1. катуу аракет кылуу, жан талаша аракеттенүү. (Билим алышсын, окутайын деп далбас урдум; Мен да сөздү көркүнө чыгарууга далбас урдум).

Дамалуу - бир нерседен үмүттөнүү, үмүтү бар, ишенгени бар.

Даркан -1. согуштук куралдарды жасоочу уста (көбүнчө баатырлык эпостордо) 2. ардактуу, касиеттүү, ыйык, кадырлуу, сыймыктуу. (Эр Манас сындуу жоо сайып, элиндин болгун

дарканы). 3. арх. Орто кылымдагы түрк кандарынын наамы.
4. Орто Азияда, Кавказ өрөөнүндө ж.б. феодалдардын мамлекет салыгынан бошотулган жер – суу, мал – мүлкү.

Колун кароо – каражат (камсыздоо) жактан бирөөгө көз каранды болуу. (Эми аялы таштап кетсе, кимдин колун карар экен).

Колун узартуу -жардамдашуу, жардам көрсөтүү, ишин жеңилдетүү. (Байымбет колумду узартып чарбакты ээлесин).

Колун уялтпоо -шагын сындырбоо, ыңгайсыз абалга калтырбоо. (Менин колумду уялтпай алып коюңуз, ата).

Кооптук - коркунучту, кооптуу абал, чочугандык. (Эл арасында кооптуулук пайда болду).

Көгөн - чагуучу, кан сооручу чоң боз чымын. (Чиркейи да чагат, көгөнү да кан сорот).

Көз артуу - бир нерсеге абдан кызыгуу, суктануу, жетсем деп эңсөө же бирөөнүн бир нерсесин менчиктеп алсам, өзүмдүк кылып алсам деп сугалактык, ачкөздүк кылуу. (Карып бул кызга көптөн бери эле көз артып жүргөн).

Көз боочу- көңүлүн башка жакка буруп алаксытуу менен жалган ишеним пайда кылуучу сыйкырчы, сыйкырлап коюучу. (Сен балдардын атасысыңбы же көз боочусуңбу? К. Жантөшев).

Көз кырын салуу-жардам берүү, кам көрүү (Өмүрлүү бол, зоболоң көтөрүлсүн, балдарга көз кырынды сала жүр деген батасына тоюнду).

Көзү төбөсүндө (чокусунда)- бир нерсени тез баамдаган, алдын ала билген, абдан кыраакы, байкагыч. (Анын көзү төбөсүндө, сенин анча жактырбай турганыңды билип койду окшойт).

Көк жал - 1. күчтүү, мал жанга тартынбай кол салган чоң карышкырлардын эпитет аты; 2. тайманбас, жалтанбас баатыр. (Сооронбай айтканынан кайтпаган көк жал).

Көк жеке - эркектердин баалуу, сымбаттуу бут кийими.

Көк жон - шайы кеткен, алсыз, начар, дарманы жок, көп төрөгөн аялдарга же көп тууган малга карата. (Көп төрөдү, бечара көк жон болбогондо эмнеси калды).

КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ

А

- Ааламдашуу** – глобализация.
Аброй, ар намыс – достоинство.
Адеп – ахлак жагынан – с моральной (нравственной) стороны.
Ажылык – паломничество.
Айрыкча – особенно.
Айыптык санкциялар – штрафные санкции.
Айырмаланат – отличается.
Акжолтой- приносящий удачу.
Алгачкы суроо – первый вопрос.
Алектенип (Бизнес мене алек болууда) – занимается бизнесом.
Алмашуу – обмен.
Атаандаш – соперники в выборах.
Атаандашуу – соперничать.
Ашар – взаимопомощь.

Б

- Байсалдуу** – спокойный, безмятежный (**Жолунар байсалдуу болсун**).
Байытуу – обогащение.
Басмырланган – униженный.
Басмырлоо – рейдерский захват.
Баш ийдируу – подчинение.
Бегене – посторонний, чужой.
Беделдүү – авторитетный.
Бейпилдик – благоденствие.
Белес – плоский.
Бермет – перламутр, жемчуг.
Борбордо жана жер жерлерде – в центре и на местах.
Бөтөн тил – чужой, посторонний язык.

Д

Данакер – миротворец.
Дасмия – деньги, богатство.
Доомат – претензия.

Ж

Жалгама – фальшивый, поддельный.
Жаннат, бейиш – рай.
Жапа чегүү – нанесен ущерб.
Жеке жоопкерчилик – персональная ответственность.
Жемкорлук – коррупция.
Жемкорлукка каршы күрөшүү – борьба с коррупцией.
Жигердүү – храбрый, активный.
Жогорулатуу – повышение.
Жолто (жолтосуз) – помеха (без помех).
Жоокер – воин.
Жоопкерчилик чарасы – мера ответственности.
Жоюу – ликвидация, упразднение.
Жөнгө салуу – регулирование.
Жылаажын – бубенчик.

З

Зыян – убыток.

Ы

Ызаат – уважение, почёт.

И

Ишембилик – субботник.

К

Кыйыр салыктар – косвенные налоги.

Камкоордукка муктаж – нуждаются в помощи, опеке.
Керек – жарак салыктар –потребительские налоги.
Киреше – доход.
Көмүскө экономика – теневая экономика.
Кыйшаюсуз – неукоснительно.
Кыргыз тилин өздөштүрүү – освоение кыргызского языка.
Кыргыз тилин өнүктүрүү – развитие кыргызского языка.
Кысымга дуушар болууда – подвергаются притеснениям.

М

Мамлекеттин таламдарына - интересам государства.
Мамлекеттик түзүлүш – государственное устройство.
Мыйзам чыгаруу – законотворчество.

Ө

Өз ыктыяры менен – по собственному желанию.

С

Сунуш кылынган – предлагалось.

Т

Терс көрүнүш – негативное явление.
Тийиштүү чаралар – соответствующие меры.
Тикелей салыктар – прямые налоги.
Түзүлүш - формирование.
Түп тамырынан жок кылуу – по искоренению.
Түштүк – Юг.

У

Укук коргоо – правоохранительный.
Үстөктөр – льготы.
Үстөмдүк кылуу, кысым кылуу – притеснять.
Утурман текшерүү – встречная проверка.

Учурдун талабына жооп бербейт – не отвечает требованиям времени.

Ушул багытта – в этом направлении.

Уюшкан кылмыштуулук – организованная преступность.

Ч

Чарчы чакырым – кв. метр.

Чыгымдар – расходы.

Чекене сатуу – розничная торговля.

Ченемдер – нормы.

Ш

Шамдагай – способный.

Ы

Ыйгырым укуктуу – уполномоченный.

Э

Этияттык менен – с осторожностью.

РУССКО-КЫРГЫЗСКИЙ СЛОВАРЬ

Б

- Банкротство** – кудуретсиздик.
Безнадзорные – кароосуз.
Богарные земли – кайрак жерлер.

В

- В соответствии** – ылайык.
В стране потребления – керектөөчү өлкөдө.
Ввозные пошлины – ташып келүүчү алымдар.
Взыскать – өндүрүп алуу.
Виды инструкций – нускоолордун түрлөрү.
Виды различных расходов – чыгымдардын бардык түрлөрү.
Власть – бийлик.
Внутренний – ички.
В результате ликвидации – жоюлунун натыйжасында.
Встречные проверки – утурман текшерүү.
Выборы – шайлоо.
Вычеты расходов связанные с получением доходов – киреше алууга байланыштуу чыгымдарды чыгарып салуу.

Г

- Гармония** – үндөштүк; шайкештик.
Гибкая политика – ийкемдүү саясат.
Глобализация – ааламдашуу.
Голосовать – добуш берүү.
Государственная безопасность – Мамлекеттик коопсуздук.
Гражданская обязанность – жарандык милдет, парз.
Гражданское неповиновение – жарандык баш ийбестик.

Д

- Двойное гражданство** – кош жарандуулук.
Двустороннее сотрудничество – эки тараптуу кызматташтык.
Деловое партнерство – ишкер өнөктөштүк.
Деловые круги – ишкердик чөйрө.
Денонсация международного договора – Эл аралык келишимди же макулдашууну жокко чыгаруу.
Департамент СНГ – КМШ департаменти.
Деятельность по предотвращению конфликтов – чыр-чатактарды жоюу боюнча ишмердүүлүк.
Дипломатические переговоры – дипломатиялык сүйлөшүүлөр.
Дипломатические службы – дипломатиялык кызматтар.
Дипломатическое убежище – дипломатиялык баш калкалоо.
Директивы – буйрукчу көрсөтмө.
Дислокация – жайгаштыруу.
Для осуществления экономической деятельности – экономикалык ишти жүзөгө ашыруу үчүн.
Договор – келишим.
Доклад – баяндама.
Долг, обязанность – парз, милдет.
Должностная инструкция – кызматтык нускама.
Должностное лицо – кызмат адамы.
Доходы населения – калктын кирешелери.
Другие обязательные платежи – башка милдеттүү төлөмдөр.

Ж

Жизнь – турмуш.

З

- Закон** – мыйзам.
Запрещается – тыюу салынат.
Земельный надел – жер үлүшү.
Зона свободной торговли – эркин зона соодасы; эркин соода аймагы.

И

Имущественный пай – мүлктүк пай.

Имущество – мүлк.

Инструкции – нускоолор.

Иным образом – башка түрдө.

К

Косвенные налоги – кыйыр салыктар.

Л

Льготы – жеңилдиктер; үстөктөр.

М

Международная амнистия – Эл аралык мунапыс.

Международное право – Эл аралык укук.

Международный договор – Эл аралык келишим.

Международные организации – Эл аралык уюмдар.

Межправительственные соглашения – Өкмөттөр аралык макулдашуу.

Мера ответственности – жоокерчилик чарасы.

Метод – ыкма(сы).

Метод налогового учета – салык эсептөөнүн ыкмасы.

Минимальный – эң төмөнкү.

Многолетние деревья – көп жылдык бак-дарактар.

Н

Назначение – дайындалуу.

Налоговое обязательство – салык милдеттенме.

Налогоплательщики – салык төлөөчүүлөр.

Налоговый кодекс – салык кодекси.

Налоговый период – салыктык мезгил.

Направление – багыт.

Наркомания – бангилик, апийимчилик.

Наркотические вещества – талытуучу заттар.
Не имеет обратной силы – кайталанып күчүнө ээ эмес.
Необходимые товары – керек товарлар.
Непосредственно – түздөн-түз.
Неравенство – тенсиздик.
Ниже следующие слова – төмөнкү сөздөр.
Нормативно-правовые акты – ченемдик-укуктук актылар.
Нормы – ченемдер.
Нравственность – адеп-ахлактуулук.

О

Обвал валюты – валютанын төмөн түшүшү.
Обеспечивать – камсыздоо.
Обжалование – даттануу.
Обжалование в админ-ом порядке – административдик тартипте даттануу.
Обладающий юрисдикцией – юрисдикцияга ээ болгон.
Обмен – алмашуу.
Объективность – калыстык.
Одобрен – жактырылган.
ООН – БУУ (Бириккен улуттар уюму).
Оплата за просроченный срок – мөөнөтүн өткөрүп төлөгөн.
Определяется – аныкталат.
Опубликовать – жарыялоо.
Орошаемая земля – сугат жер.
Оружие, снаряжение – курал.
Основной источник доходов – кирешенин негизги булагы.
Ответственность налагаемая на должностные лица – кызмат адамдарына жүктөөлүчү жоопкерчилик.
Официальное опубликование – расмий жарыялоо.

П

Паломничество – ажылык.
Пастбища – жайыттар.
По объему – көлөмү боюнча.
По содержанию – мазмуну боюнча.

По урегулированию – жөнгө салуу боюнча.
Покупатель – кардар.
Политика – саясат.
Положения – жоболор.
Польза, выгода, толк – пайда, майнап.
Поправки – түзөтүүлөр.
Порядок внесения поправок – түзөтүүлөрдү киргизүүнүн тартиби.
Потребительские налоги – керек-жарак салыктар.
Пошлины – алым.
Правонарушение – укук бузуу.
Правонарушения совершенные должностным лицом – кызмат адамын тарабынан жасалуучу укук бузуулар.
Предпринимательские расходы – ишкерлик чыгымдар.
Преступность – кылмыштуулук.
Прибыль – кирише.
Применение – колдонуу.
Принцип страны назначения – дайындалган өлкө принциби.
Принята нулевая ставка – нолдук ставка колдонулат.
Продукты переработки – кайра иштетүүнүн азыктары.
Проект – долбоор.

Р

Равный – барабар; тең.
Ровесники – курбулар.
Розничная торговля – чекене сатуу.

С

Сбережения – аманат акчалары.
Свобода – эркиндик.
Север – түндүк.
Семейный – бала-чакалуу.
Сенокос – чөп чабык.
Скрываться – баш калкалоо.
Смягчение режима – режимди онойлотуу.

Соблюдение других законов – башка мыйзамдарды сактоо.
Совместно, вместе – чогуу.
Содружество государств – шериктеш мамлекеттер.
Соперничать – атаандашуу.
Сопредельные государства – чектеш мамлекеттер.
Сопrotивление, противостояние – каршылык.
Состав комиссии – комиссиянын курамы.
Состояние – абал.
Срочные меры – зарыл чаралар.
Суверенность – эгемендүүлүк.
Считать утратившим силу – күчүн жоготуу деп эсептелсин.

Т

Таможенная стоимость товара – товардын бажылык наркы.
Таможенный тариф – бажы тарифи.
Таможенный тариф и ставки таможенных пошлин – бажы тарифи жана бажы алымдарынын ставкалары.
Текущий – күндөлүк.
Территория – аймак.
Торгово-политические отношения – соода-саясий мамилелер.

У

Убыток – зыян.
Увеличить в двое – эки эсе көбөйтүлөт.
Удовлетворен – канаттандырылды.
Удостоверение – ырастоо.
Уполномоченный – ыйгарым.
Урегулирование – жөңгө салуу.
Уровень - деңгээл.
Утверждение – бекитүү.
Утверждено согласно статьи 165 – 165 статьяга ылайык беки-тилди.
Ухудшение – начарлатуу.
Учетный период – эсептешүү мезгил.

Ф

Физические лица – жеке жактар.

Финансовая санкция – каржылык санкция.

Финансово-хозяйственное – каржылык-чарбалык.

Формирование – түзүлүш.

Ч

Через суд – сот аркылуу.

Ш

ШОС – Шанхай кызматташтык уюму.

Штраф – айып.

Штрафные санкции – айыптык санкциялар.

Э

Экономическая деятельность – экономикалык иш.

Этические и профессиональные нормы – этикалык жана кесипкөй ченемдер.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК РЕКОМЕНДУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Алтмышбаев А.* Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1965.
2. *Асанов А.* Кыргыз тарыхы Энциклопедия. – Бишкек, 2003.
3. *Бартольд В.В.* Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – Фонд «Сорос-Кыргызстан». – Бишкек, 1996. – С. 607.
4. *Батманов И.А.* Методика преподавания киргизского языка русским: Пособие для начинающих учителей /НИИ регионального исследования; КРСУ. – Бишкек, 2000. – С. 180.
5. *Батманов И.А.* Киргизский язык и письменность в период формирования киргизской социалистической нации // Формирование и развитие киргизской социалистической нации. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1957. – С. 171–190.
6. *Валиханов Ч.* Избранные произведения /Под ред. акад. А.Х. Маргулана. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – С. 643.

Г. А. Василькова, А. Т. Исманкулова

КЫРГЫЗ ТИЛИ
(баштоочу жана улантуучу топтор үчүн)

Дизайн и верстка *Г.Н. Кирпа*
Ответственный за выпуск *В.Г. Рудов*

Подписано в печать 16.05.2014. Формат 60×84^{1/16}
Печать цифровая. Тираж 100 экз. Заказ 462
Объем 7,5 п.л.

Издание подготовлено
в отделе оперативной полиграфии
Кыргызско-Российский Славянский университет
720000, Кыргызстан, г. Бишкек, ул. Киевская, 44
Отпечатано в отделе оперативной полиграфии
720048, г. Бишкек, ул. Горького, 2а